

T.C

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

SİCİLLERE GÖRE BURSA'NIN SOSYO-EKONOMİK YAPISI (950/1542-
1543)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

42929

HAZIRLAYAN : Şaban ÇETİN

DANIŞMAN :

Doç. Dr.Osman ÇETİN

BURSA 1995

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.	III
KISALTMALAR	IV
GİRİŞ	V

BİRİNCİ BÖLÜM İDARİ DURUM

I- BURSA SANCAĞI VE SANCAĞA BAĞLI KAZALAR	1
II- BURSA KAZASI VE BAZI GÖREVLİLER	2
A- Sancakbeyi	2
B- Subaşı	2
C- Asesler	4
D- Kadı	5
E- Naib	6
F- Muhzırlar	6
G- Müfti	7
H- Muhtesib	7
I- Şehir Kethüdası	7
İ- Dellal	8
J- Emin ve Amiller	8
K- Hassa Harç Emmini	9
L- Beytül'l Mal Emmini	10
M- Dizdar	10
N- Alaybeyi ve Çeribaşları	11

İKİNCİ BÖLÜM İKTİSADİ DURUM

I- ZİRAAT	12
A- Hububat	12
B- Çeltik	12
C- Meyve ve Sebzeler	13
II- HAYVANCILIK	14
A- Koyun ve Sığır Üretimi	14
B- Şehrin et ihtiyacı ve Koyun fiyatları	15
C- Deve ve nakil işleri	16
III- TİCARET	16
A- Ticaret Yolları ve Bursa	16
1- Şam-Bursa Yolu	16
2- Antalya-Bursa Yolu	16
3- Tebriz-Bursa Yolu	17
4- İstanbul-Bursa Yolu	17
5- Trakya-Bursa Yolu	18
B- Esnaf Zümresi	18
C- Bursa Mukataaları	20
1- İhtisap Mukataası	21
2- Galle Pazarı Mukataası	22
3- Darphane Mukataası	22
4- Bâc-ı Pây-ı Ağnam Mukataası	23
5- Kapan Mukataası	23
6- Bozahane Mukataası	23
7- Mizan-ı Harîr Mukataası	23
D- Fiyat Hareketleri	25

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İÇTİMAİ DURUM

I- NÜFUS YAPISI	26
II- İÇTİMAİ DÜZENİ BOZAN BAZI OLAYLAR	28
III- VAKIFLARLA İLGİLİ PROBLEMLER VE VAKIF MÜRTEZİKASI	29
A- Vakıflarla İlgili Problemler	29
B- Vakıf MürtezİKası	31
1- Cami Görevlileri	31
2- Öğretim Görevlileri	32
3- Diğer Vakıf MürtezİKaları	32
SONUÇ	34-35
BİBLİYOGRAFYA.	

ÖNSÖZ

Bu çalışma, esas itibarıyla A 39/44 numaralı Bursa şer'iyе sicil defterinin genel bir değerlendirmesinden ibarettir.

Sözkonusu sicil defteri, 78 varak olup, 24 Kasım 1542 (15 Şaban 949) ile 17 Temmuz 1543 (14 rebiul evvel 950) tarihleri arasındaki belgeleri ihtiva etmektedir.

Tekrarlarla birlikte sicilde 487 kayıt mevcuttur. Bu kayıtların 216'sı Arapça 271'i ise Türkçedir. Mülk satış kayıtları, kefalet, vekalet, şahitlik, ve zimmet kayıtları Arapça tutulurken, sicildeki diğer bütün vesika çeşitleri Türkçe yazılmıştır.

Prof. Dr. Tayyip Gökbilgin'in sicilimize ait iki vesikayı yayınlamasının dışında (Kanuni Sultan Süleyman Devri Müesseseler ve Teşkilatına ışık Tutan Bursa Şer'iyе Sicillerinden Örnekler, belge 12, 13, Ord. Prof. Dr. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan, s: 95), İncelediğimiz defter üzerinde, daha önce herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Araştırmalarda sicilimizden pek faydalanılmadığını müşahade ettik. Bu durum bu tetkikin zorunluluğunu daha da artırmıştır.

Tezimiz bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Çalışmamızın metoduna gelince; önce hiç bir belgeyi ayırt etmeksizin sicilin baştan sona transkripsiyonunu yaptık. Daha sonra, elimizdeki bu ham malzemeyi mümkün olduğu kadar idari, iktisadi ve içtimai açılardan tasnif ettik. Sonunda da vesikaların ruhuna sadık kalmak kaydıyla, Onları değerlendirmeye tabi tuttuk. Vesikaların kifayet etmediği durumlarda da, ya genel eserlerden ya da ilgili tetkiklerden faydalanma yolunu seçtik.

Bütün eksikliklerimize rağmen, yaşadığımız şehrin tarihine bir nebze olsun katkıda bulunabilmişsek kendimizi bahtiyar hissedeceğiz.

Bu düşüncelerle, çalışmalarım sırasında değerli fikir ve tecrübelerinden istifade ettiğim hocam Doç. Dr. Osman Çetin'e teşekkürü bir borç bilirim.

Şaban ÇETİN
BURSA 1995

KISALTMALAR

age	:	adı geçen eser
agm	:	adı geçen makale
bkz	:	bakınız
bs	:	basım
c	:	cilt.
ev	:	Çeviren
D.İ.A.	:	Diyanet Vatfı İslam Ansiklopedisi
İ.A	:	İslam Ansiklopedisi
İ.Ü.İ.F.	:	İstanbul Üniv. İktisat Fakültesi
M.Ü.İ.F.D.	:	Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi
O.T.A.M.	:	Ankara Üniv. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
s	:	Sayfa
T.T.K.	:	Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

Son yıllarda Osmanlı tarihi üzerinde yapılan çalışmalar Osmanlı teşkilatının temel birimleri olan sancaklar ve kazalar üzerinde yoğunlaşmıştır. Çünkü siyasi tarihin dışındaki iktisadi ve içtimai tarihin ağırlık noktasını sancak ve kazalar teşkil etmekte, temel idari birim olmaları dolayısıyla devlet teşkilatının küçük birer modelini oluşturmaktadırlar.

Bu noktada şer'îye sicilleri, mahalli tarihlerin yazılmasında ihmal edilmeyecek birer hazine durumundadırlar. Siciller, her çeşit dava zabıtlarıyla mukavele, senet, satış, vakfiye, vekalet, vesayet, tereke taksim, ilam gibi resmi kayıtlarla narhlar ve esnaf teftişine ait kayıtları ihtiva eder. Diğer yandan başta padişah olmak üzere her derecedeki büyük ve küçük makamlardan beylerbeylerine, kadınlara, müftülere, muhtesip mütesellimlere, voyvodalara, mütevellilere iş erlerine hitaben yazılan ferman, berat, divan tezkeresi, mektup vs. gibi resmi mahiyetteki emir ve yazı kopyaları da sicillerde bulunan belgeler arasındadır(1).

Bu siciller incelemeden Osmanlı devletinin idari, iktisadi, ve içtimai tarihini hakkıyla ortaya çıkarmak imkansızdır. Görüldüğü gibi siciller hem mahalli tarih hemde genel tarih bakımından bir hazine değerindedir. Bu sicillerin tetkikiyle Osmanlı tarihinin siyasi, içtimai, idari, mali, iktisadi askeri, demografik, kültürel vb. bakımlardan bilinmeyen veya eksik kalan yönleri aydınlanacaktır.

Bir tarih kaynağı olarak değerinin anlaşılmasından sonra, siciller üzerinde çok yönlü araştırmalar yapılmıştır. Biz yapılan çalışmaların literatürüne girmeden, bir sınıflandırma yapmak istiyoruz. Çalışmalar dört grupta mütala edilebilir:

- 1- Katalog çalışmaları
- 2- Herhangi bir sicil defterini tanıtan veya değerlendiren çalışmalar.
- 3- Şer'îye sicillerinin mahiyeti ve önemine işaret eden makale bazındaki çalışmalar.
- 4- Kaynak olarak daha ziyade şer'îye sicillerini esas alan tetkikler

Sicillere ve arşiv vesikalarına dayalı araştırmalar zenginleştikçe, tarih bilgimiz ve bilincimiz daha sağlam bir zemine oturacaktır. Subjektif ve peşin hükümlü değerlendirmeler ancak bu türlü çalışmalarla asgarî noktaya düşürülebilir. Tarihimiz üzerinde yapılacak her türlü sağlıklı araştırma, yeni nesile her türlü problemlerinin çözümünde zengin alternatifler sunacaktır. Her ağacın kendi kökleri üzerinde yükseldiği düşünüldüğünde, tarihi tetkiklere olan ihtiyaç daha da artmaktadır.

1.- Şer'îye sicillerinin ihtiva ettiği vesika türleri ve mahiyetleri hakkında tahlili bir inceleme için bkz. Ahmet akgündüz, Şer'îye Sicilleri Maiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler, İstanbul 1988, s: 20-50.

BİRİNCİ BÖLÜM

İDARİ DURUM

I- BURSA SANCAĞI VE SANCAĞA BAĞLI KAZALAR:

Osmanlıların idaresindeki yerler aşağıdan yukarıya doğru köy, kaza, sancak ve beylerbeylik şeklinde idari ve askeri bir taksimata tabi tutuluyordu (1).

İncelediğimiz dönemde Bursa, Anadolu Eyaletine bağlı olan ve Hüdavendigâr adını taşıyan sancağın merkeziydi.

Anadolu Eyaleti, Kütahya, Saruhan, Aydın, Hüdavendigâr, Mentеше, Bolu, Hamit, Ankara, Kangırı (Çankırı), Kastamonu, Karahisar-ı Sahip (Afyon), Kocaeli, Biga, Karasi (Balıkesir) Sultanönü (Eskişehir), Alaiye (Alanya) ve Teke ili (Antalya) sancaklarından oluşuyordu. Eyaletin merkezi de Kütahya idi (2).

Hüdavendigâr sancağının merkez kazası Bursaydı. Bu dönemde sancağın diğer kazaları ise şunlardı: İnegöl, Yarhisar, Domaniç, Yenişehir, Söğüt, Taraklu, Geyve, Akyazı, Akhisar, Göynük, Beypazarı, Mihalıç, Kite, Gönen, Gülpazarı, Bergama, Seferihisar, Ermeni Pazarı, Atranos, Kepsut, Mihalıccık, Edincik, Kızılca Tuzla, Tarhala ve Fesleke (3). Bu idari taksimat ufak tefek değişikliklerle 19.yy'a kadar devam etmiştir.

İncelediğimiz defterde bütün kazaların isimleri geçmemekte, ancak şu şehirler kaza olarak zikredilmektedir: İnegöl (4), Mihalıccık (5), Kite (6), Mihaliç (7), Edincik (8), Biga (9), Gönen (10) Manyas (11), İznik (12), Mudanya kasaba olarak geçerken (13), Kite hem Nahiye-i Kite (14) hem de Kite kazası (15) olarak geçmektedir. Burada Kite kazasının dışında Nahiye-i Kite tabirinin kullanılması, nahiye tabirinin idari terim olarak, o dönemde kullanıldığı manayla ilgili olmalıdır. Çünkü, kazalara tabi köyler, bazen nahiyeler halinde gruplandırılarak buralara adlı ve idarî işlerini mahallinde yürütmek üzere Kaza Kadısı tarafından nayibler tayin oluyordu (16). Bu durumda Nahiye-i Kite tabiri, Kite Kazası etrafındaki nahiye haline getirilmiş köyler topluluğunu ifade etmiş olmalıdır.

1. Uzunçarşılı, İ.Hakkı, Osmanlı Tarihi, 1, 503.

2. Varlık, M.Çetin " Anadolu Eyaleti " DİA, 3, 143 - 144, Netâyic üi-Vuk'uat 1-2, 139.

3. İnalçık, Halil, Bursa, DİA, 16, 499.

4. 65b, 66b, 27b.

5. 13a, 20a.

6. 70a, 23a.

7. 71a.

8. 71a, 30b.

9. 71a.

10. 71a.

11. 71a.

12. 46a.

13. 46a.

14. 50b.

15. 70a, 23a.

16. Gökbilgin, M. Tayyib, "Nâhiye", İA 9, 37-38, Akdağ, Mustafa Türkiye'nin İktisadî ve İctimaf Tarihi, II, 83

II- BURSA KAZASI VE BAZI GÖREVLİLER

Yukarıda sözü edilen, Eyalet-Sancak-Kaza şeklindeki ayırım askeri bir teşkilatlanmayı ifade etmektedir. Asıl sivil hükümet idaresi başşehirli kazalardan ibarettir (1). Osmanlılar, memleketi herbirinin başında birer kadının bulunduğu yüzlerce kazalara bölerek, İdari-kazai teşkilatlar kurmuş, hükümet yönetimini halk tabakalarına bu yolla ulaştırmıştır. Her kaza, ticari ve kültürel üstünlüğü ile, çevrenin merkezi olmuş bir kasaba veya şehirdir. Kazaların doğuş tarihi bir seyir içerisinde meydana gelmiştir. Köyler grubu halinde teşkil edilmiş kazalar da vardı. Bu türlü kazalar da bir merkez kasaba yoktu. Bu yerlerde, Kaza bir obalar birliği demektir. Zamanla obalar köyler halinde yerleşiyor, sonrada köylerden biri kasabaya dönüşerek, kazanın merkezi oluyordu. İncelediğimiz dönemde Hüdavendigâr Sancağının merkezi Bursa Kazasıydı. Kazada şu görevliler bulunuyordu.

A-SANCAKBEYİ

Sancakbeyleri, bölgenin idari bakımından mutlak amiri olup yalnız adli işlere karışmazlardı. Harp zamanlarında ise, mıntıklarındaki topraklı süvariler, çeribaşılar tarafından toplanıp alay bölgelerine götürülür. Alay beyleri ise bunları sancak beylerinin maiyetine sevkeder ve onun tabi olduğu beylerbeyinin kumandasında harbe giderlerdi. Sancakbeyleri terfi ederlerse beylerbeyi olurlardı(2).

Serbest olmayan köylerin asayiş ve düzeni Sancakbeyi tarafından sağlanacağından dolayı, onlar, bu görevler için, sancaklarına birer "sancak subaşı" her kazaya birer "toprak subaşı" köylerde "köy subaşıları" yollarlardı. Bu görevliler sancakbeyi adına asayiş ve köy subaşılarının başındaki adama "Sancak Subaşı" deniyordu (3). İncelediğimiz defterde Bursa sancakbeyiyle ilgili herhangi bir kayda rastlamadık.

B-SUBAŞI

Defterlerimizde geçen görevlilerden birisi de subaşıdır. Subaşı Bursa'da iç güvenlik teşkilatının başıdır. Kayıtlardan Alemşah Bey ve Osman Bey'in Bursa Subaşı olduğu öğreniyoruz (4).

Alemşah Bey'in ismi bir kayıta "Alemşah Subaşı" (5) diğer bir kayıta ise "Bursa'da Zaimü'l-vakt olan Alemşah Bey (6) olarak geçmektedir. Subaşı tabiriyle Zaim tabirinin aynı manaya geldiği anlaşılıyor. Yine aynı kayıtlarda Subaşı ve Zaimler Bey ünvanını taşıyorlar ve daima bey ünvanı taşımışlardır (7).

Subaşılar şehirlerde gündüz halkın emniyet ve asayişini sağlayan teşkilatın başı idi. Bursa kadısına bağlı olarak çalışırlardı. Suçluları kadının girişimiyle olduğu kadar kendi yetkilerine dayanarak da tutuklayabilirlerdi. Büyük bir Osmanlı şehri olan Bursa'da subaşılık teşkilatı çok önemliydi. Subaşılar, suçluları en kısa zamanda mahkemeye sevk ederlerdi.

1.- Akdağ, a.g.e. c II, 82

2.- Sertoğlu, Mithat, Osmanlı Tarih Lugatı, s. 302, Uzunçarşılı, a.g.e., 2, 582.

3.- Akdağ, a.g.e. c II, 89-90.

4.- 70a, 18a, 46a, 65b, 71a.

5.- 18a.

6.- 46a, 70a.

7.- Yediyıldız Bahaeddin, Ordu Kazası, Sosyal Tarihi, s.64.

Defterimizde subaşların emniyet ve asayişini sağlamalarıyla ilgili bol miktarda kayıt vardır. Ayazca Hamamında elbise ve ayakkabı çalan Ferhad bin Abdullah tutulanarak kadı huzuruna çıkarılmıştır (1). Kite Kazası civarında meydana gelen cinayet olayının faili yakalanmış, Zaim Alemşah Bey tarafından mahkeme sonucuyla ilgili belge alınmıştır (2). Tahtel-Kale'de öldürülen Pir Ahmet'in katili Hasan yakalanarak Subaşı Osman Bey tarafından mahkemeye sevk edilmiş, İnegöl Kazası Göze Köyü İmamı Yahya Hükm-ü şerifi yırttığı iddiasıyla Zaim Osman Bey tarafından mahkemeye çıkarılmıştır. Anadolu Beylerbeyi İbrahim Paşa'nın teslimini istediği Hacı Hasan'ın kulu Ferhat'ın katilleri de Bursa mahkemesinde hasımlarına teslim edilmiştir.

Bursa subaşlarının emniyet ve asayişini sağlamada çok ciddi bir çalışma içerisinde oldukları anlaşılıyor.

Tomruk tabir olunan hapisane ve zindanların idaresi de subaşlara aitti (4).

Subaşlar, il subaşları ve şehir subaşları olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır.

Şehir subaşları, Divan tarafından atanırdı. Bağımsız görev yaparlardı, ehli örfün başı sayılırlardı. Emrinde kolluk kuvvetleri bulunurdu. Ücret olarak da ulufe alırlardı(5). Ancak bunların ne kadar ulufe aldıkları konusunda bir kayda rastlamadık.

İl Subaşları, Sancakbeyi'nin atadığı, Kadı emrinde çalışan görevlilerdi. Serbest olmayan köylerin asayiş ve düzeni sancakbeyi tarafında sağlanıyordu. Sancakbeyi bu görevler için sancaklarına birer sancak subaşısı, her kazaya birer toprak subaşısı, köylere ise köy subaşları yollardı. Bu görevliler sancakbeyi adına asayiş ve düzeni sağlarlar kadının emir ve kontrolünde görev yaparlardı. Toprak ve köy subaşlarının başındaki görevliye sancak subaşısı deniliyordu.

Serbest tımarlarda asayişini koruma görevi dirlik sahibine aitti. Dirlik sahibi dirliğin başında bulunmuyorsa bu görevi, dirlik sahibi adına, görevlendirdiği naip veya voyvoda yerine getirirdi.

İster ulufeli şehir subaşısı (za'ım), ister dirlik sahibinin voyvodası yahut sancakbeyi'nin sancak subaşısı olsun, bu görevlilerin emrinde asesbaşı ve aseslerden oluşan güçlü bir kolluk kuvveti vardı.

Suçlulardan alınan cerimeler, şehir zeameti adı altında bir gelir kaynağı (mukataa) olarak kabul edilmiştir. Divanca başşehirde oturan Altı-Bölük sipahileri arasından tayin olan subaşlar, hem tayin olduğu şehir ve hem de hemen yakınlarındaki köylerin asayişini sağlamak, şehir zeametine giren vergileri toplayarak üç ayda bir hazineye yollamakla görevliydi.

Şehir sınırlarına yakın mirî topraklarda ziraatçı olan köylerin şehirlere yakınlığı dolayısıyla şehir subaşlıklarına katılması sancak beyi ve şehir subaşı arasında anlaşmazlık konusu oluyordu. Bursa çevresindeki köylerin cürmü cinayet resimlerinin kime ait olacağı meselesi Bursa subaşısı ve sancakbeyi arasında anlaşmazlıklara sebep olmuştur(6).

1.- 18a.

2.- 70a.

3.- 46a, 65b, 71a

4.- Pakalın, M.Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III, 261.

5.- Akdağ, a.g.e., II, 89.

6.- Akdağ, a.g.e., II, 91-92.

Şehir subaşıları hizmetleri karşılığı ya ulufe alırlar, ya da Bursa zeameti gelirini iltizam (götürü) usulüyle üç aya iltizama alırlardı. Subaşılığı üzerine alanlar Altı-Bölük halkından kendilerine bir asesbaşı tayin ediyorlardı.

Serbest ve cebeli tımarı durumundaki bütün köylerde siyaset hakkı sancakbeyinin, şehir ve merkez nahiyelerinde ise şehir subaşılarının idi.

Subaşılar, huzursuzluk çıkaranları kolayca yakalamak için halkı birbirine zincirleme kafil yaparlardı.

16. yüzyılın ikinci yarısında ulufeli subaşılıklar kaldırılmış, şehir ve kasabaların asayiş sancakbeylerine verilmiştir.

C-ASESLER

Şehirde bulunan görevlilerden birisi de aseslerdir. Ases, kelime olarak Arapça "asse" fiil kökünden ism-i fail olup bekçi anlamına gelen "ass" ın çoğludur Hz. Peygamber döneminde ashaptan bazıları bekçi olarak görevlendirilmiştir. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer de çeşitli kişileri bekçilik görevine getirmişlerdir. Daha sonraki İslam devletlerinde bekçilik görevi asayiş ve emniyet teşkilatı "Şurta" içinde mütala edilmiştir (1).

Aseslik müessesesini Osmanlılarda Fatih Sultan Mehmet ihdas etmiştir (2). İncelediğimiz deftere göre Bursa'da Aseslik ve Asesbaşılık müessesesi vardı (3). Aseslerin başında Asesbaşı veya Ases Kethüdası denilen bir görevli bulunuyordu. Ases ve Asesbaşılar subaşının emrindeydiler. Bursa kadısının denetimi altında çalışırlardı. Asesbaşının tayinini Bursa kadısının teklifi üzerine padişah yapardı.

Asesbaşı, gece kolluk görevini yürüten bir memurdu. Asesleriyle birlikte gece devriyeye çıkardı(4) Asesler nöbetleşe olarak çarşı ve pazarlarda bilhassa şüpheli yerlerde dolaşırlardı. Bu sırada görevli asesler şüphelileri yakalarlar, suçu sabit olanları ya karakolda cezalandırırlar veya ilgili makama gönderilirdi. Aseslerin tutma, kapma vurma, asma, basma ve kaydübent gibi ihtisas erbabı vardı(5). Bursa ases kethüdası Yahşi Bey, Hacı Bin Ali'yi, Şadiye Binti Abdullah'ı kulumdur diye satmaktan mahkemeye sevk etmiştir (6). Bu kayıttan da anlaşıldığı gibi aseslerin ve asesbaşılarının görevi şehirde asayiş korumak, bir vukuat çıktığında suçluları derhal mahkemeye sevk ederek cezalandırılmalarını temin etmektir.

Asesbaşuya ve aseslere yardımcı olmak amacıyla halk kendi mahallelerini gece bekletmek üzere bekçiler tutmaktaydılar. Gayr-i müslim mahallerinin bekçileri de kendilerindendi (7).

Asesler, ulufe eshabındandı, yani yevmiyelerini maliyeden alıyorlardı. Resm-i asesiyeye dükkanlardan her ay birer akçe olarak toplanıyordu. Dokuma tezgahı olan evlerden de birer akçe alınmaktaydı asesiyeye resmi sadece çarşı içindeki dükkanlardan alınıyordu. Asesler, gece tutulan hırsızlar için subaşının aldığı cerimenin 1/10'unu alırlar, gündüz tuttuklarından ise herhangi birşey alamazlardı(8).

1.- Atar, Fahreddin, İslam Adliye teşkilatı, s:175, Özcan, Abdülkadir "Asesbaşı", DİA, 3, 464.

2.- Pakalın, I, 93

3.- 7b.

4.- Shaw, Stanford, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, 1, 225, Alyot, Halim, Türkiye'de Zabta, s.61.

5.- Özcan, a.g.m, 3, 464, Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilatına Methal, s:259.

6.-7b.

7.- Akdağ, a.g.e, II, 87

8.-Emecen: Feridun, XVI. Yüzyılda Manisa Kazası, s.70.

D-KADI

Kadı'ların kazalardaki vazifeleri oldukça geniştir. Bu geniş vazifeleri 8 grup altında toplamak mümkündür.

1- Adlî Vazifeleri: Kadı, Şer'i Mahkemenin reisidir. Her türlü alacak, borç ve miras davaları, arazi davaları, nikah ve izdivaç, vasi tayini ve azli, yetim ve mal-ı gaibin muhafazası, reaya ile askeriler arasındaki ihtilafları çözüme bağlama gibi çok çeşitli cezai ve hukuki davalara bakmak(1).

2- Beledî Görevleri: Kadı bulunduğu kazanın, belediye hizmetlerini yürüten kadronun da başıdır. Belediye Meclisi adı verilen bu kadro, şehir kethüdası, çöpcübaşı, mimarbaşı, esnaf kethüdarları, pazarbaşı ve muhtesipten müteşekkildir. Bu babda, esnafı murakabe etmek, esnafın sattığı ticari mallara mevsimine göre narh koymak, sokak ve yolların yapım bakım ve denetlenmesini sağlamak, esnaf mallarının standardını kontrol etmek, pazar düzenini sağlamak, Vakıf eserlerinin tamirini yaptırmak Kadının beledi görevleri arasındadır(2).

3- Mâlî Görevleri: Şer'i hukukun yanında örfi hukukunda kazalardaki icracısı ve takipçisi kadılardır. Bu meyanda, şahıslarla devlet arasında her türlü taahhüt ve iltizam işlerini tanzim ve kontrol, Avarız ve nuzul vergilerini toplama, bunları merkeze gönderme, Terekelerin yazdırılması, mukataaların kontrolü, vakıfların yıllık muhasebelerinin yapılması, vergi vermeyenleri takip etme, kanunsuz vergi alanları cezalandırma, vergi mükelleflerini tayin ve tespit, her türlü yasaknamelerin uygulanmasını temin, vergiye ait nüfuz alanı ihtilaflarını çözme, Kadının mali görevleri arasındaydı(3).

4- Askerî Görevleri: Asker toplaması, Menzil işleri, Hayvan sevki, Zahire ve amele tedariki, yerel askeri güçlerin seferberliğini kontrol, cephanе nakili, nuzul ve sürsat zairesi adı altında ordunun iase işlerini halletmek, avarız ve kürekçi bedelinin toplanması(4).

5- İdârî Görevleri: Yetkisi dahilindeki memurları tayin ve azl etmek(5).

6- Noterlik: Vasiyetlerin tanzimi ve ifası, vakfiyelerin tanzim ve nezareti, her türlü mukavele, senet, satış, kefalet ve vekalet tanzim ve tescili(6).

7- Savcılık Görevi: Kadı, kendi sorumluluk alanında, kanunlara uymayanları ve halkın şikayetlerini merkeze bildirerek problemin çözülmesini ister. Bu bir nevi müdde-i umumiliktir.

8- Kanun Derleme Görevi: Kadı bulunduğu mahalde örf ve adetin tesbiti ve padişaha arzı sureyitle bunların kanunlaşmasını sağlamıştır.

Mahkemede alınan her türlü karar bugünkü mahkeme ilanlarında olduğu gibi, katiplerce "sicil defterlerine" kaydedilmiştir. Mahkeme, Şuhûdül-hal veya udûlü'l müslimin denilen bir jüri huzurunda yapılırdı. Bu jüri heyeti şahitler olarak kararların altına isimleri yazılmış, mahkeme hakkında meydana gelebilecek dedikodular önlenmeye çalışılmıştır(7).

1.-70a, 11b, 18b.

2.- 25b, 31a, 10a, 68a.

3.- 56a, 33a, 47a, 2b, 47b, 70a, 13a.

4.- 65a, 68 a, 56b.

5.- 8b, 28b, 4a, 73b, 1a, 75a, 70a.

6.-11b, 18 b, 28a, 64 b.

7.- Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, s.108-109. Shaw, I, s,195. İnalcık, H. "Mahkeme", İA, 5, 149-151. Pakalın, C-II, 119-125, Ebul'ula-Mardin "Kadı" İA, 6, 42-45 Akdağ, II, s:409.

E- NÂİB

Naib, vekil demektir. Kadıya, muhakeme görevinde yardımcı olan en önemli kişilerden biride naib'tir. Kadı vekilleri de denen naib'ler, kadının bulunmadığı veya duruşmalara gelmediği zamanlar kadının görevlerini yaparlardı. Nahiye ve köylerde, reaya ile dirlik sahipleri arasındaki her türlü hukuki ihtilatlar, kadınların gönderdiği naiplerce hallediliyordu(1).

Bursa mahkemesinde görevli olan ve kadı tarafından atanan naib'i bab naib'i olarak adlandırılıyordu. Bab naib'i, kadının yanında bulunup gerektiğinde ona vekalet eder veya herhangi bir şeri muameleye bakmak üzere kadı tarafından köylere gönderilirdi.

İncelediğimiz defterde Kite nahiyesi naibi Mevlana Abdullah(2), Nevâhiye-i Bursa nâib'i, Mevlana Çelebi(3) isimleriyle zikredilirken Mudanya Nâib'i ifadesi yer almış, ancak nâib'in ismi verilmemiştir(4).

F-MUHZIRLAR

Kadıya muhakemede yardımcı olan zümrelerin başında muhızır ve muhızırbaşılar gelmektedir. Bugünkü adli polise benzeyen muhızırların vazifeleri; davayla alakalı şahıslara "mürasesini" (resmi kağıt) tebliğ etmek, hakkında dava açılan fakat gelmeyen kişileri ve şahitleri mahkemeye celbetmektir(5).

Her türlü getirip götürmeleri yapmak için mahkeme bünyesinde kurulan muhızırluk teşkilatı, cürüm ve cinayetin dışındaki hukuk duruşmaları için kurulmuştu. Daha önce zikredildiği gibi cürüm ve cinayet davaları subaşı emrindeki ases ve asesbaşılarının göreviydi.

Muhızırların başında, padişah beratıyla atanan Altı-Bölük halkından bir muhızırbaşı bulunuyordu. O, bu görevi ya bizzat kendisi yapıyor yada ikinci bir kişiye iltizama veriyordu. Muhızırbaşı görevini yaparken yanında muhızırlarını da bulunduruyordu.

Muhızırbaşı, emri altındaki muhızırlarla yaptığı işler karşılığında ihzariye ücreti adı altında bir para alırdı. Alınan ihzariye resmi %2 idi. Nitekim Bursa mahkemesinde 1543'te bir alacak davasında 3200 sikke florinin (altın para) borçluya hükmolunup alacaklıya teslim edilmesi işleminde, Bursa ihzariyesine mutasarrıf olan Ahmet Çelebi'ye 64 flori ödenmiştir (6).

İhzariye resmi mukataa türündendi. 1513'te Bursa ihzariyesi padişah haslarına dahildi. Manisa'da ise aynı tarihlerde resm-i ihzariye Sancakbeyi hasları arasındaydı(7).

Defterimizde muhızır ve muhızırbaşılarının sayısı ile ilgili herhangi bir kayıda rastlanmadı. Ancak sicillere dayalı olarak klasik Osmanlı müesseselerini inceleyen M.Akdağ Bursa'da muhızır kadrosunun 1523'te muhızırbaşıyla birlikte 41 kişi olduğunu göstermektedir.

1.- Pakalın, II, 644 Sertoğlu, s.235, Akdağ, II, 99 Uzunçarşılı, İlmîye Teşkilatı s.117-118.

2.- 50b.

3.- 67a.

4.- 46a.

5.- Pakalın, II, 572-573, Akdağ, II, 101, Alyot, a.g.e, s.60.

6.- Akdağ, II, 102-103.

7.- Emecen, a.g.e. s. 277, Akdağ, II, 102.

G-MÜFTİ

Müfti fetva veren kişidir. Fetva ise, hukukîve dinî bir meselenin hal veya beyanı zımında vaki olan bir sualin cevabıdır (1).

Müftü, kadının mahkeme işlerinde en büyük yardımcısı ve müşaviri durumundaydı. Kadı tereddüde düştüğü bazı durumlarda fetva için müftü ye başvuruyordu. Bu durum kadının daha rahat karar almasını sağlıyordu. Kadı sadece şerii değil örfî konulardada fetva sorabiliyordu(2).

Sadece Kadı değil taraflar da kendi haklılıklarını ispat edebilmek için müftüden fetva isteyebiliyorlardı. Müftü davalarında haklı olan taraflara fetva veriyordu. Onlarda bu fetvayı mahkemeye ibraz ederek hükmün lehlerine olmasını mahkemededen talep ediyorlardı.

Meselâ Yıldırım Han Evkafına bağlı Kite kazası Akköyde harap bir değirmen ocağını, vakıf mütevellisi PîrîÇelebi'den 520 akçeye mukataa ya tutan Nasrullah bin Bahadır ve Ali bin İbrahim, mahkemede, harap olan değirmeni tamire muktedir olmadıklarını söyleyerek mahkemeye bu konuda bir fetva ibraz etmişlerdir. Mahkeme de Fetvaları mucibince onların anlaşmalarını fesh etmiştir (3).

H-MUHTEŞİP

Muhtesip, sanat erbabının narhlarına bakmak, kile, arşın ve sair ölçüler ile terazi ve kantarları muayene edip düzgün ölçüler kullanmayan ve satışlarında hile yapanları cezalandırmak vazifesiyle mükellef olan memurdur. Osmanlılar zamanında muhtesip yerine İhtisap Ağası ünvanı da kullanılmıştır(4).

Muhtesip kadıya tabidir. Kadının vazifesi olan çarşı pazar ahvalinin kontrol ve asayiş muhtesibe verilmiştir. Muhtesibin geliri, pazarda satılan mallardan alınan resimlerle, eksik ve hileli mal imal edenlerle, eksik tartanlardan alacakları cürümlerden ibaretti (5).

Muhtesiplik işi, bir mukataa haline getirilmiş, Bursa ihtisap mukataası şeklinde iltizam veya emanet usulüyle işletiliyordu. Meselâ bu dönemde Hâce Sinan Bursa ihtisabını 660 bin akçeye iltizam etmişti (6).

I-ŞEHİR KETHÜDASI

Şehir kethüdaları, reâya işinden çıkarlar, halk ile hükümet arasında aracılık hizmetini yaparlardı (7). Bursa'da çok geç zamanlarda kurulan Şehir Kethüdalığı (8) hakkında incelediğimiz defterde herhangi bir kayıda rastlamadık. Ancak bir asır sonra Bursa'da Şehir Kethüdalığı'nın bizzat, kendi arz ve istekleriyle gerçekleştiğini biliyoruz(9).

1.-Sertoğlu, s.112, Atar, a.g.e, s.117-126 İlimiye Teşkilatı, s.173 Shaw, 2, 196-197.

2.- Akdağ, I, 405-406, Ünal, s.53-54.

3.- 24a.

4.- Pakalın, II, 572, Sertoğlu, s.159.

5.- Yediyıldız, Ordu Kazası Sosyal tarihi, s:161, Ünal, s:146 Akdağ, II, 96.

6.- 43b.

7.- Pakalın, III, 317, Akdağ, II, 42.

8.- Akdağ, II, 42-43.

9.- Yediyıldız, M.Asım, Şer'îye sicillerine göre Bursa'nın sosyo-ekonomik yapısı (1656-1658) V.D. c:XXIII, s: 202.

İ-DELLÂL

Dellâl, Arapça'da delalet (yol gösterme) kökünden gelen, alıcı ile satıcı arasında aracılık yapan kimse anlamına gelmektedir. Münadi ve simsar da denilmektedir(1).

İslam dünyasında gerek iç ticarete, gerekse yabancılarla yapılan ticari münasebetlerde baştan beri dellâlların varlığı bilinmektedir. Erkek dellâllar yanında haremlelere girip mal satan kadın dellâllar da vardı.

Osmanlılarda bir haberi duyurmak veya ticari sahada satıcı ile arasında alışverişi sağlamakla görevli iki ayrı dellâl vardı. Dellâlbaşının emrinde hareket eden haberci dellâllar, kendilerine bildirilen haberi halka duyururlar, buna karşılık yevmiye hesabıyla belirli bir ücret alırlardı. Halka emir ve haber tebliğ eden dellâllar, padişah ölümünde ve cüluslarında durumu halka bildirmekle görevli devletin resmi memuru statüsündeydi.

Ticari alanda görev yapan dellâllar, emlak dellâlı, bedesten dellâlı, balıkhane dellâlı, araba dellâlı, esirci dellâlı, ibrişim dellâlı, at pazarı dellâlı gibi isimlerle anılmışlardır. Bir meslekte görev yapan dellal sorumlu olduğu meslek dışında başka bir alanda dellâllık yapamazdı.

Dellâllar, alıcı arayan tüccarı ve satıcı arayan şahsıbulur, bunlar arasında vekaletle yada doğrudan alanla satan arasında aracılık yaparlardı. Dellâllar, ikinci el mal veya terekelerin satışını da yaparlardı, bu hizmetlerine karşılık dellâlliye adıyla bir ücret alırlardı. Bu dellâllardan başka, zengin konaklarına, ve saraya kumaş veya elbise satan dellâle adıyla anılan kadın dellâllar da vardır.

Bursa'da da ipek mizanında, ipek satışına aracı olan dellâllar vardı. Bu dellâllar simsar tarafından atanır, kadı marifetiyle ve yine onun tarafından azlolunurdu(2).

İncelediğimiz defterde haber dellâlıyla ilgili herhangi bir kayıda rastlamadık. Ancak pazar dellâlı atanmasıyla ilgili bir kayıt bizi pazar dellâlları hakkında aydınlatmaktadır. Bursa'da pazar dellâlı olan Hacı Kemal ölmüş, yeri boş kalmıştı. Onun yerine yarar ve güvenilir bir kişi olduğu bildirilen Behiştî Bin Safer pazar dellâlı nasb olunmuştur (3). Pazar dellâlı nasbında ehliyet ve güvenilirlik şartı arandığı görülüyor. Dellâlların yevmiyesi hakkında da net bir kayıt yoktur, ancak "Kadimden dellâl olanlar her neye tasarruf olagelmişlersebu dahi ona mutasarrıf ola" ifadesiyle daha önceki dellâlların sahip olduğu haklara bu dönemde de aynen riayet edildiği anlaşılmaktadır.

J-EMİN VE ÂMİLLER

Osmanlılarda, çeşitli hizmetlerde kullanılan memurlara Emin denilmektedir . Burada söz konusu edeceğimiz Eminler, şehirlerde devlet adına toplanan vergileri

1.-Sami, Şemseddin, kâmus-i Türkî, s:617, Halaçoğlu, Yusuf "Dellâl", D.İ.A. 9, 145-146.

2.- İnalçık, H. Bursa 1, 15. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar. s. 215.

3.- 2a.

toplayan vergi memurlarıdır. Âmil de zaten vergi memuru demektir (1). İncelediğimiz defterde hem Emin hemde Âmil ifadesi vergi memurları için kullanılmıştır.

Bilindiği gibi şehir mukataaları, ya emanet ya da iltizam usulüyle toplanıyordu. İktisadi durum anlatırken bu konu geniş örneklerle anlatılacaktır. Burada, Emin ve Âmillerin görevini iyi anlamak için emanet usulü kısaca arzedilecektir. Bursa'daki her mukataa Emin denen bir memura idare ettirilmekteydi. Eminler doğrudan doğruya hazineden aylık alır, topladığı tüm vergileri hazineye gönderirlerdi. Emirlerinde topladığı vergilerin hesabını tutan bir katip vardı. Eminlerin ulufe karşılığında vergi memurluğunu kabul etme usulüne "ber vech-i emanet" tayin olma denirdi. Eminler görev alırken elde edecekleri yıllık en yüksek bir miktarı taahhüt ederlerse bu türlü atama usulüne "ber vech-i iltizam emanet" denilmekteydi(2).

İncelediğimiz defterde Bursa Mizanı (4), Bursa İhtisabı (5), Beytu'l Mal (6), Bina-i Cedid Mahsulü (7), Bursa Darphanesi (8), İnegöl Çeltik Mukataası (9), ve Meyve Kapanı (10) emanet usulüyle işletiliyordu, başlarında Eminleri vardı. Bu dönemde Darphane emini Mustafa Çelebi bin İbrahim (11) Beytü'l Mal emini Muhyiddin bin Ahmet (12), İhtisap Emini Hacı Sinan bin Ahmet (13), Bina-i Cedid mahsulü Emini Mustafa bin Alagöz (14), Mizan Emiri Sinan Bey (15), İnegöl Çeltik Mukataası Emini Mustafa bin İbrahim (16), Meyve Kapanı baccârı ise Bekir bin Osman idi.

Şehirde bulunan Eminlerden birisi de hassa harç eminiydi, görevi bunlardan biraz farklıydı.

K-HASSA HARÇ-EMİNİ

Hassa Harç-Emini, saraya ait satın alma işleri gören ve saray mensuplarının alacaklarını tahsil eden bir memurdur (17). Bursa'da da bu görevleri yerine getiren Hassa Harç-Eminleri vardı (18). Defterimizde ismi geçen İbrahim Bey ve Ferhat Bey, Bursa'da bu görevi ifa etmişlerdir. Hassa Harç-Eminleri, tahsil ve mübayaa işlerini yaparlarken Bursa Kadısı'nın gözetim ve denetiminde yapılan bütün işlemler sicillere kayıt ediliyordu. Nitekim Hassa Harç-Emini olan Ferhat Bey, kendisinden önce bu görevde bulunan İbrahim Bey ile mahkemeye çıkmışlar, yapılan devir teslimde İbrahim Bey'in zimmetindeki 19457 akçe Ferhat Bey'e teslim olunmuştur (19).

-
- 1.- Pakalın, I, s:515, Sertoğlu, s:97
 - 2.- "Amil", D.I.A, 3, s:58-60.
 - 3.- Shaw, I, 176, Akdağ, II. 334-336.
 - 4.- 43a, 67a, 7b, 10b,14b.
 - 5.- 43b, 49a, 29b.
 - 6.- 26a.
 - 7.- 54b.
 - 8.- 77a, 55b, 28a, 41a.
 - 9.- 66b.
 - 10.- 59b.
 - 11.- 55b.
 - 12.- 26a.
 - 13.- 43b.
 - 14.- 54b.
 - 15.- 14b.
 - 16.- 66b.
 - 17.- Pakalın, I, s:763, Sertoğlu, s:143.
 - 18.- 13a, 46a, 77b, 12a, 13b, 6b, 5a, 69a.
 - 19.- 69a.

Hassa Hassa Harç-Eminlerinin muhasebeleri kadı tarafından yapılıyor, muhasebe defterleri yine kadılar yoluyla İstanbul'a, pây-i tahta gönderiliyordu (1).

Saray kumaş ihtiyacını Hassa Harç-Eminleri vasıtasıyla Bursa'dan karşılıyordu. Piri Çelebi isimli kadife tüccarı saray için 84810 akçeye 36 tak kadife satmıştır. Mahkemeye gelerek Hassa Harç-Emini İbrahim Bey'den alamadığı kadife paralarından 70810 akçeyi talep etmiştir(2).

Hassa Harç-Eminleri merkezden gönderilen "havale"lerle Bursa'daki mukataalardan para sağlar, kumaş ve kadifeyi bu paralarla satın alırdı (3).

L- BEYTÜ'L-MAL EMİNİ

Beytü'l-Mal Emmini, varisi malum ve hazır olmayan ölülerden kalan eşya ve emvali ve buna benzer umumi malları hıfzeden memurdur (4).

İncelediğimiz dönemde de Bursa'da Beytü'l-Mal Emmini vardı. Görvini de ciddiyetle yapıyordu. Nitekim Beytü'l-Mal Emmini Muhyiddin bin Ahmet, Yiğitoğlu mahallesinde ölen Abdullah'ın evine gece yarısı girerek 200 adet flori ve hayli ipeğini çalan Kara Abd'i'yi mahkemeye sevk ederek, kendisinden terekeleri talep etmiştir (5).

M- DIZDAR

Farsça diz kelimesi "kale, hisar" anlamına gelmektedir. Dizdar ise kale muhafızlarının kumandanı demektir.

Dizdar kale ile ilgili işlerin sorumlusu ve kale erlerinin kumandanıdır (6).

Kalelerin, şehrin savunması yanında aynı zamanda içinde zindanında bulunduğu bir hapishane durumunda olması, bazı yerlerde tüccarların değerli eşyalarının, paralarının saklanması, ayrıca barut depolarının, cephaneliklerin, Ankara, Konya, Bursa gibi şehirlerin kalelerinde birer darphane ve bununla ilgili alet edevatın yer alması dizdarın görev ve sorumluluklarını oldukça çeşitlendirmekteydi.

Dizdarlar merkezden beratla tayin edilirdi. Dizdar merkezdeki kapıkulu ocaklarının yeniçeri, cebeci, sipahi gibi bölüklerine mensup olanlardan seçilirdi. Dizdarlar uzun süre görevde kalıyorlar, genellikle yaşlı ve tecrübeli kişiler seçiliyorlardı.

Dizdar, bulunduğu kazanın kadısına ve sancakbeyi ile beylerbeyine karşı sorumluydu.

Kaledeki kethüda ve kale erlerinden başka, şehri çevreleyen surda bulunan kapılarda görev yapan kapıcılar da (bevâb) ona bağlıydı. Sınır boylarındaki şehirlerin ve isyan çıkan yerlerdeki kalelerin savunması dizdarın başlıca göreviydi. Kaleye getirilen cephane dizdara emanet ediliyordu. Dizdara doğrudan doğruya merkezden emir gönderilebiliyordu. Bazen çevredeki beylerbeyleri veya müfettiş

1.- 5a, 6b.

2.- 13b, 13a, 77b.

3.- İnalçık, Bursa I, s:221

4.- Pakalın, I, 222-216, Sertoğlu, s:51.

5.- 26a.

6.- Oğuzoğlu, Yusuf, "Dizdar", D.İ.A., 9, 480-481, Pakalın, I, 469.

paşalar emir vererek eşkiya ve âsilerin yakalanmasını ve kalede sıkı bir şekilde muhafaza edilmesini istemekteydiler.

Her kalede cephane, mühimmat, harp aletlerinin yanı sıra bir dizdar, kethüda ve kale neferleri vardı. Bunların görevleri, kalelerin burç ve surlarını gece gündüz beklemek, sürekli olarak kale hizmetinde bulunmaktı. Dizdar "hisareri" denen personelin azil ve tayininde yetkili idi.

Dizdarın emrinde çeşitli görevliler vardı. Bunlar genellikle kethüda denilen bir yardımcı, bölükbaşılar (serbölük), kale imamı, müezzin, kapıcı, topçu, nöbetçi, terzi, demirci, marangoz, menderan gibi özel görevliler ve kale erlerinden ibaretti(1).

Dizdarlar daima kalede bulunmaya, geceleri de orada kalmaya mecburdular. Kaleden lüzumsuz yere yüz adımdan fazla uzaklaşmazlardı(2).

Şehrin dışarıya karşı emniyetini koruyan, kale erleri ve başlarındaki dizdar, bazen maaş bazen de tımar almışlardır(3).

N-ALAYBEYİ VE ÇERİBAŞLARI

Alaybeyi, bir sancaktaki tımarlı sipahilerin en yüksek amiridir. Serbest dirlik tasarruf eder. Bunlar, sancak sipahilerinin isteği göz önüne alınarak, beylerbeyi ve sancakbeyinin arzı üzerine tayin edilir. Kadı ve beylerbeyi arzı ile de vazifelerine son verilir.

Sancakbeyinden sonra sancaktaki en büyük askeri amirlerdi(4).

Çeribaşı, ise, sipahi müsellemler, voynuk ve evlâd-ı fatihân gibi askeri teşekküllerin zabıtlarına denir(5). Çeribaşılar sancakın bir nahiyelik bölgesinin amiridirler. Cebellülerle doğrudan münasebet halinde olan sipahi çeribaşlarının başlıca görevi, hizada, bulunduğu yerin güvenliğini sağlamak, sefer zamanında gerekli askerleri çıkarmak ve bunları emrindeki çeri sürücüleri vasıtasıyla istenilen yere göndermektir. Sefer zamanında çeribaşları cebellülerini toplayıp alaybeylerin yanına getirirler. Alaybeyi ise onları tabi oldukları sancakbeyinin bayrağı altına sevkederler. Sancakta alaybeylerinden sonra en yüksek rütbeli subaydır(6).

Tımarlı sipahiler gibi, bunlara amirlik eden çeribaşı ve alaybeyleri de Türk idiler. Türk dirlik sahipleri arasından çıkıyorlardı(7).

1.- Emecen, s:44-45, Ordu Kazası Sosyal Tarihi, s:235.

2.- Sertoğlu, s:89.

3.- Akdağ, I, s:407.

4.- Ünal, s:46.

5.- Pakalın, I, s:353, Özcan, A. Kadir, "Çeribaşı", D.İ.A, 8, s:270-272.

6.- Sertoğlu, s:14, Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, c 2, s:568, Halaçoğlu, s:57.

7.- Akdağ, II, s:111.

İKİNCİ BÖLÜM İKTİSADİ DURUM I- ZİRAAT

İncelediğimiz defterden Bursa ve civarında canlı bir zirai hayatın var olduğu anlaşılıyor. Buğday ve çeltik üretimi yapılıyor, bunlar Galle Pazarı'nda satılıyor.

Meyve ve sebze bakımından da zengin olan Bursa'da bunların satıldığı kapanlar mevcuttu.

Hububat, çeltik, meyve ve sebze üretiminin yıllık miktarının ne olduğu, hangi fiyatlar üzerinden alım satımının yapıldığı hususunda herhangi bir kayda rastlanmadı. Ancak Matbâh-ı Âmirenin hububat ve meyve ihtiyacının Bursa'dan karşılanıyor olması tarımsal faaliyetin hacminin birer göstergesi durumundadır.

Biz burada, incelediğimiz defterin elverdiği ölçüde Bursa'da hububat, çeltik meyve ve sebze üretimi hakkında kısa bilgiler vermeye çalışacağız.

A-Hububat

Buğday ve arpa insanların temel tüketim maddelerindedir. Ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanan bir ülkede hububat ziraatinin yapılmaması düşünülemez.

Bursa'da, hububat ve zahire satışlarının yapıldığı Galle Pazarı'nın varlığı(1), Matbâh-ı Âmirenin, buğday, bulgur ve tarhana ihtiyacının Bursa'dan karşılanması (2) Bursa'nın hububat üretim hacmi hakkında bize fikir verebilir.

Şehre gelen bütün hububat Galla Hanın'da satışa çıkarılmak zorundaydı. Han dışında alım-satım yapılması yasaktı. Bu handa yapılan hububat satışlarından alınan vergiler bir mukataa haline getirilmişti ve iltizam usulü ile işletiliyordu.

Hububat en zaruri ihtiyaç olduğu için, alım-satımdaki düşme mahsülün iyi gitmediği kıtlık yıllarında görülmekte idi. Nüfus artışıyla birlikte hububat satışının da arttığı görülmüştür.

16. yüzyılın ilk yarısında Galle Pazarı mukataasının yıllık geliri 133.000 akçe ile 170.000 arasında oynamıştır.

Buğdayın un haline getirilebilmesi için Bursa ve köylerinde su değirmenleri kurulmuştur (3). Suların çok aktığı zamanlarda değirmen olukları zarar görmüş, içleri suların taşıdığı millerle dolmuş, zaman zaman tamir edilerek tekrar kullanılabilir hale getirilmiştir.

B-Çeltik

İncelediğimiz dönemde Bursa ve çevresinde özellikle İnegöl, Yenişehir ve İznik'te çeltik üretimi yapılıyordu(4). Osmanlılar çeltik üretimini devlet tarafından teşvik etmişlerdir. Çeltik hasadı zor olduğundan ve suya ihtiyaç gösterdiğinden pirinç çok değerliydi. Bu nedenle devlet üretimi teşvik için özel bir organizasyon meydana getirmişti.

1.- 54a, 2b, 72a, 59a, 55b.

2.- 30a, (İstanbul'dan istenen 5 kile buğday, 5 kile tarhana ve 5 kile bulgur gönderilmiştir.)

3.- 31a, 44a.

4.- 11a, 46b, 66b.

Çeltik ziraatinin yapıldığı yerler su kaynağına yakın, başka bir mahsulün ekilemediği boş toprak parçalarıydı. Buralar su kanalları, "Nehr-i Çeltük" ile yönlendirilerek ziraate elverişli hale getirildi. Çeltik üretimi büyük haslara ait yerlerde veya vakıf-mülk topraklarda yapılıyor, mukataa yoluyla kiraya verilerek ortakçılık statüsüyle işletiliyordu. Her mukataanın başında "Çeltik emini" vardı bunlar beratla atanıyorlardı(1). Meselâ, İnegöl'deki Hassa Çeltik Emini Mustafa bin İbrahim 143 ^{قبر} çeltiği pazarda satarak parasını almıştır(2). Vergiden muaf çeltikçi reaya ve çeltik kanalını temizleyen "çeltik kürekçileri", çeltik eminin idaresi altında bulunurlardı. Çeltikçilik babadan oğula geçen daimi bir statüydü.

Çeltikçiler ortakçılık veya mukataa sistemi içinde tohumu devletten veya toprağın sahibinden alırlar, mahsulü belli oranlarda paylaşırlardı. Bu paylaşım şöyle olurdu: Mukataa Emni Bursa Kadısı'nı yanına alarak verilen tohumu çıkarttıktan sonra 1/3 ve 1/2 hisseyi ayırır geri kalan kısmı çeltikçilere verirdi. Mahsulün öşürü de çeltikçilerin hisselerinden tahsil edilirdi. Bu çeşit ortakçılığa muzâra'a denirdi*

Vakıf topraklarda gelirin yarısını vakfa, yarısı da reayaya aitti(3). Hayrettin Paşa Evkafına ait Solonik Köyü'nde(4). Sultan Orhan Validesi evkafına ait Tutaklı Köyü'nde(5), Medine-i Münevvere Evkafına ait Yer Köyde(6) çeltik ekimi yapılıyor ve gelirleri yarı yarıya bölüşülüyordu.

C-Meyve ve Sebzeler

Bursa ve çevresinde zengin meyve ve sebze bahçeleri vardı. Bağ ve bahçe ziraati sulama imkanlarının bulunduğu yerlerde ve evlerin bahçelerinde yapılıyordu. Bursa'daki ev satış kayıtlarından, evlerin bahçelerinin meyve ağaçlarıyla dolu olduğunu öğreniyoruz(7).

Meyve, bağ, bahçe ve ağaç dikip etrafını duvarlarla çeviren, toprağı şenlendiren kişilerin topraklarının miri toprak durumundan kurtulup, mülk haline geçmesi kuralı bağ ve bahçeciliğin gelişmesine katkıda bulunuyordu(8).

Matbah-ı Amire'nin meyve ihtiyacının birçoğu Bursa'dan karşılanıyordu. Bursa Kadısı'na gönderilen bir hükm-ü şerifte "Taht-ı Kaza'nızda bulunan emrut (armut) ve kavun ve kestane ve sair meyvelerin envaisinden gayet eyisin narh-ı rûzi üzere aldurup...." gönderilmesi isteniyor(9). İstenilen bu meyvelerden iki yük nar, bir yük elma, bir yük armut, bir yük kavun ve beş kile kestane satın alınarak İstanbul'a gönderilmiştir.

1.- 18a.

2.- 66b.

3.- 46b.

4.- 3b.

5.- 11a.

6.- 18a.

7.- 37a, 6b.

8.- Geniş bilgi için bk.CinHalil Osmanlı Taprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, s:42-48.

9.- 30a.

* Ortaklık usulu toprak işletilmesiyle ilgili bak. Kayaoğlu, İsmet, İslam Kurumları Tarihi s:87-88, Prof. Dr. Vehbi Zuhayli, İslam Fıkhı Ansiklopedisi, 7, 115-129.

Günlük narh fiyatı üzerinden satın alınan bu meyvelerin fiyatları hakkında bilgiye sahip değiliz.

Meyve ve sebzelerin bol olduğu bütün Osmanlı şehirlerinde, meyve ve sebze kapamı bulunduğu gibi Bursa'da da meyve kapamı mevcuttu(1).

Kapana satılmaya gelen meyve ve sebzeler burada kantarlanıp, toptan satışlar üzerinden %2 hesabıyla vergi alındıktan sonra dükkanlara dağılıyordu(2).

Bursa Kapamı'nda meyveleri sandıklayan "Sandukcu " ve vergileri toplayan "Bacdar" adı verilen tahsildar olmak üzere iki görevlinin varlığını tespit edebiliyoruz. Sandıkçılar günlük dört akçe(3) yevmiye ile bu kapanda görev yapıyorlardı.

II-HAYVANCILIK

Uludağ Yaylaları'nın hayvancılığa elverişli olması dolayısıyla Bursa'da hayvancılık ileri bir seviyedeydi. Uludağ özellikle koyun yetiştirmeye çok elverişliydi. Burada, Mîriye ve halka ait binlerce koyun sürüsü bulunmaktaydı. Âşıkpaşa Osman Bey'in mirasını sayarken "Birkaç iyice atları, birkaç sürü koyunu vardı. Şimdiki zamanda Bursa yöresindeki Beylik Koyunlar ordandır"(4) Diyerek 15 ve 16. yüzyıllarda Bursa'da sürülerce Mîri koyunlar beslendiğini zikretmektedir. Koyunun dışında sığır, manda, keçi, deve, at, eşek ve tavuk yetiştirilen hayvanlar arasındaydı.

Bursa'da bu hayvanların alım-satımının yapıldığı bir hayvan pazarı da vardı(5). Bu pazar iltizam usulüyle işletiliyordu.

A- Koyun ve Sığır Üretimi

Uludağ Yaylaları koyunculuğa çok elverişliydi. Bu nedenle halk hayvancılığa yönelmişti. Hayvancılık ziraatten daha verimli ve bol kazançlıydı. Bursa'nın büyük bir et tüketim merkezi olması dericilik ziraatinin gelişmiş bulunması hayvancılığı çok kazançlı bir meslek haline getirmiştir. Ayrıca Şam, Kahire ve Batı Akdeniz Bölgesine yapılan hayvan ve hayvan ürünleri ihracı hayvancılığın gelişmesine etki eden faktörler arasındadır. Eve girmedikçe hiç de güvenli olmayan toprak ürünü yanında her zaman paraya çevrilebilen hayvan ve hayvan ürünleri daha güvenilir bir kazanç yolu olmuştur. Ayrıca sarayın et ihtiyacının Bursa'dan karşılanıyor olması(6) Bursa hayvancılığının gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

Bursa'da Mîriye ve halka ait koyun sürülerinin miktarı yüzbinleri aşıyordu. Hassa koyun sürülerinin beslenme tarzı iki türlüydü. Birincisi, doğrudan doğruya Hassa mera ve çiftliklerinde davar yetiştirilmesi, ikincisi de hıristiyan koyuncularla ortaklık yapılması şeklindeydi. Ortakçılık usulüyle koyun besleyen hıristiyanlar, Bursa'ya yağ ve benzeri hayvan ürünleri satmaya geldiklerinde, kendilerinden pazar bâc'ı alınmamasını hükümetten talep etmişlerdir(7).

1.- 21a, 59b.

2.- Akdağ, II 202.

3.- 21a.

4.- Aşıkpaşaoğlu Tarihi s:42

5.- 71b.

6.- 71a.

7.- Akdağ, II, 199

Aşiretler, hassa çiftlikleri ve Mîri koyun ortaklığıyla canlı bir hayvancılığa sahne olan Bursa'da, bu sürülerin çobanlığını "Kefere Leventleri" denilen hıristiyan çobanlar yapıyordu. Çobanların genellikle hıristiyanlardan olmasının sebebi daha az ücretle çalışmayı kabul etmelerinden dolayıdır. Fakat çobanlık için birçok yabancıların bu bölgelere yığılmış olması bölgenin asayiş ve güvenliği bakımından problemler ortaya çıkarmıştır(1).

B-Şehrin Et İhtiyacı ve Koyun Fiyatları

Matbah-ı Amire'nin ve ordunun et ihtiyacının büyük bir bölümü Bursa ve çevresinden karşılanıyordu.

Nitekim Bursa Kadısı'na yazılan bir hükmü şerifle(2) Bursa'dan 1500 adet koyun istenmiştir. İstenilen koyunlardan 1390 adedi İnegöl'den 39'ar akçeye satın alınarak koyunlar sahipleriyle birlikte Bursa'ya getirilmiş İstanbul'dan gelen Ali Çavuş'a teslim edilmiş ve başkente gönderilmiştir. Bursa'nın hem kendi et ihtiyacını hem de İstanbul'un et ihtiyacını bütünüyle karşılayamadığı anlaşılıyor. Mesela, yine ordu ve Matbah-ı Âmire için koyun lazım olmuş, Bursa'da koyun bulunamamıştır(3). Bursa Kadısı'na gelen diğer bir hükmü şerifle Mihaliç, Edincik, Biga, Gönen, Manyas, Balıkesir kazalarında celep elinde, koyun bulunduğu bildirilmiş, koyunların Bursa'ya getirilerek uygun fiyatla sattırılıp İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.

Bursa'da hayvanların alınıp-satıldığı bir hayvan pazarı vardı. Bursa'ya getirilen koyunlar için alınan Bâc-ı Pây-ı Ağnam vergisi Abdi Bey'e 230 bin akçeye satılmıştı.

Hastalık, kırgın gibi çeşitli sebeplerle koyunların zarar gördüğü yıllarda Bursa'nın kasaplık hayvan ihtiyacı Rumeli'den karşılanıyordu. Rumeli'den Bursa'ya koyun getirme izne bağlı olup, bazı kişiler belli kontenjanlarla koyun getirme hakkına sahipti. Bu kişiler, kontenjan haklarını ikinci ele devrederek kazanç sağlıyorlardı. Rumeli'den gelen koyunlar dükkanlara "hisseler" şeklinde dağıtılıyordu. Bu da kasap dükkanlarının kiralarını oldukça yükseltiyordu (4). Sadece kırsal kesimde değil şehirde oturan ailelerde kendi ihtiyacını karşılayacak inek, koyun ve keçi gibi sağmal hayvanlar beslerlerdi. Ziraatte gücünden faydalanılan camuz (su sığıru) ve öküzün (karasığır) pazar fiatı da oldukça yüksek olmalıdır. Çünkü ziraat tamamıyla hayvan gücüyle yapılıyordu. Defterimizde bunların fiyatları ile ilgili bir kayda rastlamadık.

Bursa'da eti için küçük baş hayvancılık da yapılmaktadır. Matbah-ı Âmire'nin tavuk ihtiyacı Bursa'dan özellikle Atranos (Orhaneli) ve Harmancık'tan sağlanmaktaydı (5). Bunların bedelleri Bursa mukataalarından sağlanıyordu. Tavukların fiatı hakkında da herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

1.- Barkan, Ö. Lütfi, Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I, s:631-638- Akdağ, II, s: 202.

2.- 27b.

3.-71a.

4.- Akdağ II, s: 201-202.

5.- Uzunçarşılı, İ.Hakkı, Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı, s: 383.

C-Deve ve Nakil İşleri

Bursa'da deve, at, katır, eşek gibi hayvanlar da mevcut olup bunlar genellikle nakil ve ulaşım işlerinde kullanılıyordu.

Bu hayvanlardan develerin görevleri hakkında, az da olsa bilgi sahibi olabilmekteyiz. Develer hem ordunun cephanelerini savaş alanına nakletmekte, hem de halka ait eşya ve mal taşımacılığında nakil aracı olarak kullanılmaktadır(1).

Tüccarlar da mallarını deve kervanlarına, kira karşılığında taşıttırıyorlardı. Savaş ve barış halinde ordudaki nakil işlerinde kullanılmak üzere bulundurulmuş at, katır, deve gibi hayvanlarla taşıt işlerini görenlere "mekkâreci" bu personelin başı olan kişiye de "mekkâreci başı"(2) deniliyordu. Nitekim 40 adet deve ile taşımacılık yapan bir kervanda mekkâri başı olan Ali develerinin aylık kira ücretini alamadığı gerekçesiyle mahkemeye başvurmuş, 150 akçelik borcunu almıştır (3).

III- TİCARET

A- Ticaret Yolları ve Bursa

Bursa'nın, Osmanlı idaresine geçtikten kısa bir zaman sonra siyasi bir merkez olduğu kadar, milletler arası bir ticari merkez haline de gelmesi Anadolu yollar sisteminin gelişmesine yol açan mühim bir amil olmuştur.

1- Şam - Bursa Yolu:

Bu yol, Şam-Halep-Adana-Konya-Akşehir-Karahisar-Kütahya üzerinden Bursa'ya ulaşıyordu. 15. asır başlarından itibaren Bursa, Avrupalı tacirler için şark mallarının bir antreposu durumundaydı. Bursa'nın zengin pazarında her nevi ipekli kumaş, ucuz ve bol miktarda inci ve pamuklu çeşitli ticaret eşyası bulunuyordu.

Suriye'den Anadolu'ya gelen ve Kayseriden geçen diğer bir ticaret yolu Karamanoğullarının elindeyken 1468'de Konya'nın kesin olarak zaptıyla Osmanlılar Şam-Bursa ticaret yolu üzerindeki kontrolleri ellerine geçirmişlerdir.

15 ve 16. yüzyıllarda Halepli, Şanlı tacirlerin Freng tacirlerle Bursa pazarında baharat ve kumaş üzerinde ticaret yapmaları ile ilgili Bursa Şer'iyeh Sicillerinde bol miktarda kayıtlara rastlanmaktadır.

Yalnız Arap tacirler değil Hint tacirleri de Bursa'da faaliyet göstermişlerdir. Bursa pazarına gelen başlıca Hint eşyası mensucat, baharat ve kumaş boyasıydı. Başlıca boyalar ipekleri boyamak için kullanılan lök boyası, ve Hindi Çivid idi. Osmanlılar Şam-Bursa ticaret yolunu canlı tutmak için, evvelce Toros geçitlerinde Türkmen Beylerinin kervanlardan aldıkları resimleri kaldırdılar.

2- Antalya - Bursa Yolu:

Karamanoğulları Osmanlı Devletine ilhak olunmadan önce Osmanlılar, Arap ülkeleriyle doğrudan ticari münasebetlerini Antalya Deniz yolundan yapıyorlardı. Antalya - Bursa yolu erken dönemlerde Bursa için en önemli ticaret yollarından biri

1.-7b, 68b.

2.- Pakalın. II. 451.

3.- 7b.

haline gelmişti.

Antalya'dan Bursa'ya giden bir yol da Manisa-Balıkesir üzerinden geçen Batı Anadolu yolu idi. Bu yol Balat, İzmir, Ayaslug, Sakız Adası vasıtasıyla Batı ticaretine bağlandığı için önemi büyüktü. Antalya ve Alanya ile İskenderiye arasındaki ticaret yolu Selçuklular zamanında da ehemmiyet kazanmıştı.

Bu yol Osmanlıların ilk devirlerden itibaren Bursa ticareti için özel bir öneme haizdi. Mısır ve Rodus'un fethinden sonra 16. asırda, İstanbul ile İskenderiye arasında doğrudan doğruya emniyetli ve muntazam deniz seferlerinin yapılması, İskenderiye-Antalya-Bursa ticaret yolunun önemini yitirmesine sebep olmuştur. Ama yine de Bursa, İstanbul'un mühim ticaret merkezi haline gelmesinden sonra bile, İran ipeğinin başlıca antrepoşu olmuş, Anadolu'nun mühim ticaret ve sanayi şehri olması durumunu muhafaza etmiştir. 16. asırdan sonra Hint ticareti bütün Ortadoğu pazarlarıyla birlikte, Bursa pazarını da terketmiştir.

3- Tebriz - Bursa Yolu:

Osmanlılardan önce, İran ticaret malları ve çok makbul ipeği Trabzon'da, İskenderun Körfezi'nde, Ayas'da bütün tüccarların eline geçiyordu. Osmanlı Devleti yükselince Bursa, İranlı müslüman tacirlerin emniyetle gelebildikleri, İslam dünyasının batıdaki en ileri merkezi haline gelmiştir. İran ipeğinin önemli bir kısmı, Galata ve İstanbul'da ki İtalyan tacirlerine yakın olan Bursa pazarına gelmeye başladı. 14. asrın sonlarında Bursa, önemli bir ipek, ticaret ve sanayi merkezi haline gelmiştir. 15. asırda Avrupa'da ipekli sanayi büyük bir inkişaf gösterdi. İran'ın ipekleri Bursa'da aranır oldu. Böylece 15. asrın ikinci yarısında Bursa, Halep gibi Akdeniz memleketleri içinde mühim bir ipek pazarı haline gelmiştir.

Tebriz-Bursa Kervan yolu, biri kuzeyden Kastamonu-Bolu, diğeri güneyden Çorum-Ankara üzerinden iki istikamet takip ettikten sonra Amasya-Tokat-Erzincan-Erzurum ve Aras Vadisi üzerinden Tebriz'e ulaşıyordu.

Tebriz-Bursa İpek Yolu üzerinde bulunan Amasya'nın, bir asırdan fazla Osmanlı Şehzadeleri'nin payitahtı ve Osmanlı doğu siyasetinin idare edildiği başlıca merkez haline gelmiştir. Bu tercih Bursa'nın iktisadi vaziyetini ve bu yolun emniyetini korumaya yönelikti. Osmanlılar, İran ipeği üzerinden ilk vergiyi Tokat'ta ikincisini Bursa'da alırlardı. Bursa Pazarı İran İpeği inhisarını elinde tutuyordu. Bu hem hükümete ipek gümrüğünü kolayca tahsil etme imkanını veriyor hem de Bursa ve İstanbul İpekli Sanayi'nin ihtiyaçlarını garanti altına oluyordu(1).

4- İstanbul - Bursa Yolu

Bursayı İstanbul'a bağlayan iki yol vardı. Birincisi Gemlik üzerinden idi. Bursa'dan başlayan karayolu Gemlik'e uğuruyor oradan da deniz yoluyla İstanbul'a ulaşıyordu. Gemlik İstanbul arasındaki ulaşım gemilerle yapılıyordu. Diğeri bir yol ise, Bursa-İznik-İzmit güzergahını takip ederek hac yoluna ulaşıyor oradan da İstanbul'a varıyordu. Bu yol, İstanbul'dan Kırım'a ve Avrupa içlerine kadar uzanıyordu.

1.-İnalçık, Bursa I, s: 204-211, aynı yazar, The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600. s: 121-126. Halaçoğlu, Age, s:165-166

5- Trakya - Bursa Yolu

Bu yol, Bursa-Gelibolu güzergahını takip ederek Trakya'ya ulaşıyor, Bursa'yı Balkanlar'a ve Avrupaya bağlıyordu. Trakya ve Balkanlar'dan getirilen eşya ve mallar Bursa'ya bu yol vasıtasıyla giriyordu.

Rahat, emin ve güzel hanlarıyla Bursa, tacirler için cazip bir yerdi. 1490'da II. Bayezid tarafından yaptırılan Bursa'nın en büyük ve güzel hanlarından Koza Hanı, o zamanlarda Acem Hanı adıyla anılıyordu. İpek Mizanı da bu handa yerleşmişti. Bu han, Han-ı Cedid, Simkeş Hanı, Beylik-yeni-Kervansaray adlarıyla da anılıyordu.

Koza Hanı'ndan önce, Çelebi Mehmet zamanında Yeşil Cami'nde vakıf olarak yaptırılan İpek Han'ı meşhurdu.

Daha önce de Bey Hanı yahut Eski Bezzeistan adıyla anılan Sultan Orhan'ın yaptırdığı han, I. Murat'ın yaptırdığı Kapan Hanı, Hacı Ivaz Hanı, Mahmut Çelebi Hanı, Osmancıklı Mehmet Paşa Kervansarayı, Mahmut Paşa Hanı Bursa'da başlıca ticaret merkezleriydi(1).

Bursa'ya ipek kervanlarıyla muntazaman gelen iranlı tacirler arasında Tebrizliler, Gilanlular, Şirvanlılar ekseriyeti teşkil etmekteydi ve bunlar arasında Azeri Türkleri ve Ermeniler de vardı. Bunların bir çoğu buraya yerleşmişlerdi.

B- Esnaf Zümresi

Bursa'da, ticari faaliyette rol oynayan zümrelerden biriside esnaf ve zanaatkarlardır. Osmanlılar da esnaf denilen sanat ehli, devlete ait iş ve iş yerlerinde çalışanlarla serbest çalışanlar şeklinde iki ana gruba ayrılmıştır(2). Devlete ait iş yerlerinde maaş karşılığı çalışanlara "Ehl-i Hiref-i Hassa" denir. Devletin bunlar üzerinde doğrudan özel teşebbüsler üzerinde ise dolaylı bir kontrol sistemi vardır. Böylece bütün esnaf kuruluşları hammadde temini, imalat, fiat koyma ve satış aşamalarında devletin denetimi altında bulunuyordu.

Selçuklu dönemi esnaf birliklerinin devamı olan Osmanlı serbest esnaf kuruluşları, rekabet prensibi yerine karşılıklı kontrol ve yardımlaşma esasına göre teşkilatlanmışlardı. Aynı meslek ve sanat erbabı bir arada çalışır ve birbirlerini denetlerlerdi. Hiyarersşik yapıda teşkilatlanmış olan esnaf sisteminde esnaf şeyhi, esnaf kethüdası, yiğitbaşı, usta, kalfa ve çırak yer alıyordu. Bunların görev, yetki, sorumluluk ve hakları geleneklere ve nizamnamelere göre düzenlenmişti.

Esnaf Kethüdası; Esnaf birliğinin maddi ve idari işleriyle uğraşır. Esnaf Kethüdası esnaf tarafından seçilir ve kadı tarafından sicile kaydedilirdi. Görev için hükümetten berât-ı şerif alınır.

Esnaf Şeyhi; Teşkilatın en üst noktalarında bulunur ve esnafın genel meseleleriyle ilgilenirdi. Okur yazar yaşlı esnaf arasından seçilen esnaf şeyhinin görevi bağlı bulunduğu kadı arzıyla tatbik edilirdi.

Esnaf Yiğitbaşı; Çırakların iyi yetiştirilmesi, esnafın disiplin işleri ve yeni

1.- Bu hanlar ve işlevleriyle ilgili bkz Kamil Kepecioğlu, Bursa Hanları, Bursa 1935.

2.-Kala, Ahmet, "Esnaf", DİA, 11, 423.

ustalara "şed kuşatılması" gibi görevleri vardır. Yiğitbaşının yardımcısı durumunda olan işçibaşı, teknik konularla ilgilenir, üretilen eşyanın kalite kontrolünü yapar, bozuk malların piyasaya sürülmesini önler, standartların korunması ile meşgul olurdu.

Esnaf, devlet ekonomisine, pazarlarda sattıkları mallar dolayısıyla verdikleri vergilerle katkıda bulunmuşlardır. Buna bağlı olarak da lonca adıyla meydana getirdikleri teşkilat sayesinde idarede söz sahibi olmuşlardır. Esnaf teşkilatı tarafından malstandardının temini ve tüketiciyi koruma düşüncesi iktisadi hayatın canlanması ve toplum düzeninin teminine yardımcı olmuştur(1).

Bursa'da 15. asır sonlarında, kadife, kemha vetafta olmak üzere üç çeşit ipekli kumaş dokuyan bin kadar ipekli dokuma tezgahı vardı. Kadife imaliyle uğraşanlar, kadifeciler, sabbağlar (boyacılar) ve hamcılar (dokumacılar) gibi çeşitli sanat gruplarına ayrılmışlardır. Kadifeciler piyasa için imalatı idare eden tüccarlardır. Hamcılar ipek mizanından ipeği alıp dokuyan zümredir. Kadifeciler bu dokunan ipeği onlardan alır ve sabbağlara vererek istedikleri şekilde boyatırlardı. Kök boyası pahalı olduğundan ucuz olan kızıl boya kullanmaya başlanmış kumaşların kalitesi bozulmuştur. Dokuma işinde genellikle esirler çalıştırılmaktaydı. Bu esirler belli zaman için belli sayıda kumaş dokuyup sonra hür olmak şartıyla efendileriyle anlaşma yaparlardı, bu süre sonunda hür olurlardı. Bursa'da kumaş imalatı zaman zaman merkezden gönderilen müfettişler tarafından teftiş olunurdu. Kalite ve fiyatların kontrolü ise Bursa kadısının göreviydi(2).

Esnaf zümresi üretici ve tüccar olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Üretici esnaf ham maddeyi toptancıdan veya üreticiden alarak işleyip mamul madde haline getirdikten sonra tüketiciye satmaktaydı. Tüccar esnaf ise şehre çevreden veya uzaklardan gelen gıda, giyecek ve diğer mamul maddeleri toptancıdan alarak tespit edeceği narhla dükkanında satan esnaftır. Her iki durumda da esnaf, üretici, toptancı ve tüketici arasında aracı rolü oynuyordu (3).

Dokumacı esnafının dışında en yaygın esnaf grubu dericiler ve madeni işler zanaatçılarıydı.

15. ve 16. yüzyıl Türkiye'sinde kasaba çapını aşan bütün şehirlerde debbağlar esnafı, öteki esnaf kollarının yanında önemli bir yere sahipti. Debbağlar, temin ettikleri derileri debbağhanelerde köseleye çevirmekte ve bunları boyadıktan sonra deri işleri ile uğraşan esnafa satmaktaydılar. Deri işleriyle uğraşan esnaf ayakkabı çeşitlerini yapanlar ve hayvan mutabiyesi dikenler diye iki kola ayrılıyordu.

Pazarlardaki deri eşyanın narhı tesbit olunurken mamüllerin masrafı ile kârının hesaplanması sonucu tesbit edilir ve sicil defterine geçirilirdi. Böylece her malın kalitesine göre belirlenen fiyatlarla üretici, tüketici ve satıcı korunmaya çalışılırdı(4).

Demirci esnafı ise atölyelerinde balta, kazma, tırpan, kürek, nal, mih gibi daha çok çiftçileri ilgilendiren avdanlıkları ve bıçak, kama, yatağan ve benzeri kesici aletleri ve silah olarak kullanılan eşyaları yapmaktadırlar. Bakırcılar esnafı daha çok kap kakak

1.- Halacoğlu, Yusuf, XIV-XVII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, s:103 •

2.- İnalçık, Halil, Bursa I, s:218-219,

3.- Akdağ, II, 207-208.

4.- "Deri", DİA, 9, 177.

yapımıyla uğraşıyorlardı. Demirci ve bakırcı esnafı ham demiri Bilecik demir ocaklarından, bakırcıların işlediği ham bakır da Küre bakır madeni ocaklarından elde edilmekteydi(1).

Deri ve dokuma zanaatlarının gelişmesi bir yan iş kol olarak boyacılığın gelişmesini sağladı. Deride istenilen rengi vermek, kumaşları zevke göre çeşitli desenlerde boyamak debbağlık ve dokumacılığın ileri gittiği bütün şehirlerde bunlara paralel olarak gelişimini sürdürdü. 16. yüzyılda İngiltere, Avusturya ve Polonya sarayları kumaşlarını boyatmak için büyük zahmetlerle Bursa boyahanelerine boyamaya gönderiyorlardı (2).

Fiyatların ve malın kalitesinin kontrolü, ham maddelerin tedarik ve tevzii ve vergilerin toplanması, devlet namına yapılan siparişlerin temini vb. gibi işleri, hep bu esnaf cemiyetlerinin şeyh, kahya, yiğitbaşı ve iki ehl-i hibre işden anlayan toplam altı kişiden oluşan idare heyetlerine ait görevlerdi. Bu üyelerin çoğu seçimle tayin edilmekle beraber vazifeleri devlet tarafından da tasdik edilirdi. Kahya ve yiğitbaşılar, çarşı ve pazarları dolaşır ve ölçüleri fiyatları ve imal edilmiş malın vasıflarını kontrol ederek mevcut nizamla aykırı hareket etmiş bulunanlara dayak, para cezası, dükânını kapatmak, hapis ve teşhir etmek... vb. cezalar verebilirdi. Esnaf grupları bu gibi müeyyidelerin müessir bir şekilde tatbik edilmesini temin için, aralarında verdikleri kararları kadı sicillerine tescil ettirirler ve kadıdan ekseriya "nazm-ı umuru cûmhur için istekleri kabul edildi" şeklinde karar alırlardı((3).

C- Bursa Mukataaları

Mukataa, geliri kimseye dirlik olarak verilmeyip, doğrudan Divan-ı Hümayun'a bırakılan vergi ve gelir kaynaklarına denmektedir. miri arazi rejiminin tatbik edildiği her yerde bu şekilde hükümetin nakit para ihtiyacını karşılamak için iktisadi iş çeşidi, ziraat, madenler vb. memleketin en zengin gelir kaynakları mukataa olarak hazineye bırakılmıştır(4).

İncelediğimiz defterde Bursa mukataalarının hepsi geçmemektedir. Defterden ortaya çıkarılan yedi kalem mükataa şunlardır: Bursa İhtisap Mukataası, Galle Pazarı Mukataası, Darphane Mukataası, Bâc-ı Pây-ı Ağnam Mukataası, Kapan Mukataası, Bozahane Mukataası ve Mizan-ı Harîr Mukataası.

Mukataaların gelirleri iltizam usulüyle toplanmaktadır. İltizam, mutakaaların müteşebbisler eliyle bir bedel karşılığı işletilmesidir. Kendine iltizam verilen kişiye "mültezim" denirdi. Mukataa haline getirilen işletme, vergi veya resim tahsil işi "tahvil" adı verilen üç yıllık bir süre için açık arttırma ile iltizama veriliyordu. Bunun gayesi elverişli ve elverişsiz şartların birbirlerini etkisiz bırakacağı normal bir işletme süresi tanınmasıdır. Mukataanın büyük kar bırakma ihtimali belirlediğinde mukataayı

1. Akdağ, II, 211-212, Uzunçarşılı Osmanlı Tarihi, 2, 638.

2. Akdağ, II, 216

3. Barkan, Ö.Lütfi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Esnaf Cemiyetleri s:42 Ord. Prof.Ömer Lütfü Bürkûn'a Armağan, İÜİFM

4. Akdağ,II, 294, Tabakoğlu Ahmet, Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi, s: 120, Pakalın, II, 578.

arttıran olduğu takdirde, eski mültezimin yeni bedeli kabul etmemesi halinde tahvil süresini sonu beklenmeden mukataa fiyatı arttırana devredilebiliyordu. İncelediğimiz defterde bu konuda bol miktarda kayıt vardır. Bu fiyat arttıranlar da genellikle Yahudi müteşebbislerdir. Bunun örneklerini mukataa çeşitlerini anlatırken göstermeye çalışacağız.

Mukataanın yeni bir mültezime devri sırasında iltizam bedelinin tahvilin gün sayısına bölümüyle bulunan rakamın mültezimin tasarruf ettiği gün sayısı ile çarpımı mültezimin iltizam borcunu oluştururdu. Buna "Kıstal-yevm" üzere hesaplaşma deniyordu(1).

Yeni mültezim tahvilin geriye kalan günlerini yeni iltizam bedelinin "kısta'l-yevm"i üzerinden hesapları. Bir tahvil süresi içerisinde aynı mukataanın arttırma sonucu defalarca el değiştirdiği oluyordu.

Mukataalar bazen devlet eliyle bir memur kadrosu tarafından işletiliyordu. Bu işletme usulüne, "emanet usulü" işletme deniliyordu. Eminler, devletten bir maaş veya dirlik alıyorlardı. Elde edilen gelirin az veya çok oluşundan sorumlu değillerdi. Emanet usulü mültezimlere çekici gelmeyen ya da madenler gibi stratejik önemlerinden dolayı devlet tarafından denetlenmesi gereken işletmelerde kullanılıyordu(2).

Mukataa ile ilgili her türlü işlemler Bursa kadısı tarafından sicile kaydediliyordu. Bu kayıtlar bize, Bursa'nın ticaret tarihiyle ilgili oldukça aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır.

1- İhtisap Mukataası

Bir şehirde ihtisap gelirinin yüksek oluşu, o şehrin ticaret hayatının gelişmiş olduğunun göstergesidir(3). Bursa ihtisap mukataası bazen emanet bazen de iltizam usulü ile işletiliyordu. Geliri ise gayet yüksekti. İncelediğimiz dönemde Bursa ihtisabı, 620 bin ile 660 bin akçe arasında iltizama veriliyordu.

Nitekim, Bursa ihtisabını 620 bin akçeye iltizam eden, Taceddin bin Nebi'nin iltizamı üzerine fiat artıran Sinan isimli şahıs 650 bin akçeye iltizamı üzerine almıştır. (4). Yine aynı şahıs Bursa ihtisabını 650 bin akçeye iltizam eden Yusuf'un mukataası üzerine 10 bin akçe ziyade ederek 660 bin akçeyle mukataaya sahip olmuştur(5).

1543 yılına kadar yıllık 200 bin akçenin altına düşmeyen Bursa ihtisap mukataası bu tarihlerden sonra bu rakamın altına düşmüştür(6). İhtisap Mukataası'nın, yıllık 220 bin akçe gelir getirirken 200 bin akçenin altına düşmesi, Bursa pazarındaki ticaret hacminin daralmasına bir gösterge olabilir.

Ama yine de aynı dönemde Manisa'nın ihtisap gelirinin yıllık 23906 akçe olduğunu göz önüne alırsak (7), Bursa pazarının hareketliliğini daha iyi anlayabiliriz.

1.-Akdağ,II, s: 294, Tabakoğlu Ahmet, Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi, s: 120, Pakalın, II, 578.
47a, 59a, 55b, 49b.

2.-Tabakoğlu, s: 128, Akdağ II. 334-338.

3.-Yediyıldız, Bahaeddin, Ordu Kazası Sosyal Tarihi, s: 129.

4.-43b.

5.-49a.

6.-Akdağ, II, 419.

7.-Emecen, a.g.e. S. 68-69.

2- Galle Pazarı Mukataası

Galle, Arapça zahire, mahsul demektir(1). Bursa'da şehre gelen bu hububat Galle Hanı'nda satılmak zorundaydı. Bu hanın dışında hububat satışı yasaktı. Galle Pazarı'nın geliri, Galle Hanı'nda* yapılan hububat satışlarından alınan resimlerden elde ediliyor(2).

Bursa Galle Pazarı mukataa usulü ile işletiliyor, geliri hazineye gidiyordu. Galle Pazarı'nın geliri 3 yıllığına iltizama veriliyordu. Şehirde oturan gayr-i müslimler, özellikle Yahudiler de pazarı iltizama alabiliyorlardı.

Meselâ, pazarı üç yıllığına 400 bin akçeye iltizam eden Hasan bin Abdülmelik'in elindeki mukataa, Avraham nam Yahudi'nin 10 bin akçe arttırmasıyla Hasan'a devredilmiştir (15 Şaban 939)(3). Bu Yahudi'nin elindeki mukataayı 40 bin akçe ziyadeyle Hasan bin Abdullah ele geçirmiş, daha sonra ise İstanbul Fatih mahallesinde oturan Ali bin Mustafa 10 bin akça artırım yaparak mukattaya 46 bin akçeye sahip olmuştur. (3 Şevval 939)(4). Galle Pazarı'nı 460 bin akçeye iltizam eden İstanbullu Ali, pazarın "keyyâl", "kâtip", "emin" ve "hamallar kethüdası"nı da kendi seçmişti(5).

Galle Pazarı mukataasının sürekli el değiştirmesi(6), iltizam edenlerin pazar personelini de kendilerinin seçmesi, Bursa hububat pazarı iltizamının oldukça karlı bir yatırım olduğunu düşündürmektedir.

İncelediğimiz dönemde Bursa Galle Pazarı devlete üç yılda, 400 bin ile 460 bin akçe arasında getiri sağlıyordu. Akdağ'da 1543 yılına ait yıllık gelirinin 150 bin akçe olduğunu gösteriyor ki üç yılda 450 bin akçe yapıyor(7). 16. yüzyılda Bursa'da Galle Pazarı'nın geliri sürekli aratarak devam etmiştir. Çünkü, hububat insanların vazgeçmeyeceği temel tüketim maddesidir.

3- Darphane Mukataası

Darphane, vurma yoluyla para basma işlerinin yapıldığı yer demektir. Osmanlı Toprakları üzerinde Kanuni dönemde 70'in üzerinde darphane vardı (8). Bursa'da da Darphane mevcuttu ve mukataa usulüyle işletilmekteydi (9). Nitekim, Bursa Darphanesini 100 bin akçeye iltizam eden İshak'ın iltizamı üzerine 30 bin akçe ziyade eden Ahmet bin Mehmet iltizamı 130 bin akçeye ele geçirmiş, kendisi de 12 akçe ulufe ile "emin" olmuştu(10). Daha sonra bu iltizam üzerine 10 bin akçe artırım yapan diğer bir kişi, Bursa Darphane Mukataası'nı 140 bin akçeye iltizam etmiştir (11).

* Galle Hanı, Kanuni'nin sadrazamı Semiz Ali Paşa'nın vakfidir. İnşaa tarihi belli değildir. Tahal Polis Karakolu'nun batı tarafındadır (Bursa Hanları, s:21).

1.- Pakalın II, 643, Sertoğlu, s: 119.

2.- Akdağ II, 409, 3.- 2b.

4.- 54a.

5.- 54a.

6.- 54a, 47a, 2b, 72a, 59a, 55b.

7.- Akdağ, II, 411.

8.- Sahillioğlu, Halil, "Darphane", DİA, 8, 502, Sertoğlu, 78, Pakalın, III, 394.

9.- 28a, 41a, 55b, 77a.

10.- 28a.

11. 77a.

Görüldüğü gibi devlet fiyatı artıran kişiye, eski antlaşmayı feshetmek suretiyle, iltizamı devretmektedir. Mukataayı iltizam eden kişiler anlaşmayla darphanede çalışan, "emin", "katip", "körükçü", vb. görevlileri de kendileri seçmişlerdir.

Bir yıllığına iltizama verilen Bursa Darphane Mukataası yıllık olarak, incelediğimiz dönemde 100 ile 140 bin akçe arasında gelir sağlıyordu. Ancak bu yüzyılın ikinci yarısında yıllık gelir 60, 70 bin akçeye düşmüştür (1).

Bursa'da kalpazanlık yapanlar da vardı. Fakat devlet bu kişilere göz açtırmıyordu. Yapılan bir araştırmada, Mehmed bin Piri'nin evindeki bir çömlek içinde 64 adet kalp akçe 4 adet mangur bulunmuş ve kendisi mahkemeye sevk edilmiştir(2).

4- Bâc-ı Pây-ı Ağnam Mukataası

Dışarıdan Bursa'ya getirilerek Bursa Pazarında satılan koyunlardan alınan bir tür vergidir. Bâc-ı Pây-ı Ağnam Vergisi de mukataa usulüyle işletiliyordu. İncelediğimiz dönemde bu vergi 230.000 akçeye iltizam edilmiştir(3). Ancak bu iltizamın kaç yıllık olduğu zikredilmiyor. Akdağ aynı yıllara ait verginin yıllık gelirinin 89.000 akçe olduğunu (4) belirttiğine göre defterimizde geçen kaydın iki yıllık olması muhtemeldir.

5. Kapan Mukataası

Bursa'da meyve hanına gelip dağılan meyvelerin toptan satışları üzerinden %2 hesabı ile alınan bir resimdir. Bu resim de mukataa usulüyle işletiliyordu. Bekir bin Osman meyve kapanına 800 akçeye "bacdâr" olmuştur(5). Bu mukataa da devlete yıllık 150.000 akçe getiri sağlıyordu(6).

6-Bozahâne Mukataası

Devlete ait boza dükkanlarında içilen başka yerlerde içilmesine müsaade edilmeyen boza tüketiminden sağlanan gelirdir. Bursa Bozahanesi de mukataa usulüyle işletiliyordu. İncelediğimiz dönemde Ahmet bin Mehmet, Bozahaneyi 130 bin akçeye iltizam etmişti(7). Ancak Padişahın kalabalık mahiyeti ile Bursa'ya oturmaya gelmesi boza tüketimini artırıyor, onların İstanbul'a dönmeleri de tüketimi azaltıyordu(8).

7- Mizân-ı Harîr Mukataası

Bursaya gelen ipek, evvela ipek mizanının bulunduğu(9), ozamanlarda Acem Alanı, Han-ı cedit, Simkeş Hanı, Beylik-yeni Kervansaray(10) gibi isimlerle anılan Koza-Hanı'na getirilirdi burada "terazü resmi" veya "Bâc-ı Amidîn" vergisi alındıktan sonra satış yapılabilirdi. Koza handaki Mizan-ı Harîr Mukataa usulü

1. Akdağ,II, 415.

2. 41a.

3. 71b.

4. Akdağ, II, 415.

5. 59b.

6. Akdağ, II, 413.

7. 18b.

8. Akdağ, II, 417.

9. İnalçık, Halil, Bursa I, s: 209.

10. Kepecioğlu, Bursa Hanları, s:7.

ile işletiliyordu.

Mizan-ı Harîr mukataasının gelirine geçmeden önce incelediğimiz dönemde Koza Hanına gelen ipeğin hacmi hakkında bazı rakamları gözden geçirelim.

Hacı İvaz bin Halil Diyarbakır'dan 8 yük yani bin Genyo 320 lüdre(1) zimmi Arslan bin Adem 502 lidre(2). Piri Mehmet bin Mehmet Şahşirvani Diyarbakır'dan 110 Batman(3) Trabzonlu Zimmî Tacir Arslan bin Likol 38 batman(4) Ahmet bin Şeyh Ahmet Diyarbakır'dan 110 batman(5) Atabe-i Aliye çavuşlarından Hacı Çavuş Diyarbakır'dan 112 batman, Mehmet bin İbrahim 319.5 lidre ipek yükü ile Bursa mizanına gelmişlerdir.

Görüldüğü gibi çok renkli bir tablo karşımıza çıkıyor. Bursa'ya ipek getiren müslüman tüccarlar olduğu gibi zimmi teba da ipek tüccarı olarak karşımıza çıkıyor. İranlı tüccarların çocukları ve hükümet memurlarından bazı çavuşlar çok karlı bir iş olan ipek tüccarlığını yapıyorlardı.

Bursaya gelen ipekler genellikle Diyarbakır mizanından(6) ve Trabzon mizanından(7) satın alınan ipeklerdir.

İpek tüccarları Trabzon ve Diyarbakırdan ipek aldıktan sonra orada vergilerini verirler ve kendilerine vergiyi verdiklerine dair şehir kadısı tarafından "hüccet" verilirdi. Bu hücceti, Bursa mizanına gelen tüccarlar mizan "eminine" göstermek zorundaydılar. Eğer orada bacalarını ödediklerine dair belge gösteremezlerse kendilerinden "Bâc-ı Amidîn" talep edilirdi.

Nitekim Bursa ipek mizanı emini olan Sinan Bey birçok taciri Bâc-ı Amidîn vermediği gerekçesi ile mahkemeye sevk etmiştir. Tacirler ise ya belgelerini göstermişler ya da bac ödemek zorunda kalmışlardır. Özellikle Bursa'ya Trabzon'dan 38 batman ipek getiren Trabzonlu zimmi tacir Arslan bin Likol'un kendisini mahkemede savunması çok renkli bir tablo arz etmektedir. Likol mahkemede şöyle ifade vermiştir:

"Mahruse-i Trabzon'da vaki olan harir mizanından 38 batman harîr alıp anda resmi harîrin verdük, gemi ile gelürken İnebolu nam yerde gemi karaya oturup hüccetimiz zayi olmayın...", aynı gemide bulunan müslim ve gayri müslim şahitler Likol'a şahitlik yaparak hüccetinin zayi olduğunu ispat etmişlerdir.

Bu kadar yoğun bir ticarete sahne olan Bursa Harîr mizanının getirisi de yüksekti.

İpek mizanı mukataasını umumiyetle Yahudiler 3 yıllığına iltizam etmiştir. İltizam ederken de bazı şartlar öne sürmüşlerdir. İncelediğimiz defterde ipek mizanını 3 yıla mukataaya tutan Yahudi Kemal (8) ve İshak bin Abraham isimli Yahudinin ismi

-
- 1.- 10b.
 - 2.- 10b.
 - 3.- 14b.
 - 4.- 2b.
 - 5.- 43a.
 - 6.- 14b, 43a, 64b, 7b.
 - 7.- 25b.
 8. 13b

geçmektedir. İshak bin Abraham, "mizan katibi", "emini ve dellalını" kendisini seçmek şartıyla mizanı 5 milyon 270 bin akçeye mukataaya tutmuştur.

Yine Kazzazoğlu mahallesinden Avraham bin Yehova mizanı 3 yıllığına, darphane mukataası kendi mizanında tartılmak şartıyla, 3 milyon 200 bin akçeye iltizam etmiştir. Bu da mizanının 3 yıllık getirisinin en yüksek, incelediğimiz dönemde 5.270.000 akçe olduğunu göstermektedir. Mizanın, 1487 yılında yıllık geliri 2.000.000 akçe (1) olduğunu göz önüne alırsak 1542-1543 yıllarında bu gelirin 15.yy sonlarına göre düşüş gösterdiğini söyleyebiliriz.

Efendileri adına Bursa'da ipek ticareti yapan köleler de vardı. Yusuf bin Abdullah efendisi Kasım Çelebi adına mizana 4 yük ipek getirmiştir(2).

D- Fiyat Hareketleri

Siciller, ait olduğu şehirdeki fiyat hareketlerini tesbit etmemize yarayan bol miktarda malzeme sunmaktadır. Bunlar her türlü fiyatla ilgili kur, narh, mübaya, müzayede ve rayiç fiyatlarıyla ilgili belgelerdir(3) Sicillerin sunduğu imkanlarla, hem şehirler ve kasabalar arasındaki hem de aynı şehirde mahalleler arasındaki fiyat farklılıklarını tesbit etme imkanına sahip bulunmaktayız.

Bu meyanda incelediğimiz defterden, Bursa'da kömür, çıra, koyun ve çeşitli özelliklere sahip evlerin fiyatlarını tesbit etmiş bulunmaktayız. Bu tesbitlerimize göre, kömürün yükü 22 akçe(4), çıranın yükü 12 akçe(5), Koyunun tanesi ise 39 akçedir(6).

Ev fiyatları ise sahip olduğu müştemilata ve bulunduğu mahalleye göre farklılık göstermektedir. Umumiyetle bir evde bulunan bölümler şunlardır: Beyt-i süfli(7), sofa(8), ahır(9) serdab(10), furun(11), habiye-i mâi(12), habiye-i mâi Cârî(13), bekarhane(14), tuvalet(15), banyo(16), bahçesi olan evlerin bahçeleri meyve ağaçlarıyla doludur(17). Evlerin etrafı, diğer evlerle çevrili olup bir tarafı ise yola bakmaktadır.

Sahip oldukları özelliklere göre ev fiyatları bin ile altı bin dirhem arasında değişiyordu.

1.- İnalçık, Halil. Bursa I. 214.

2.- 57b.

3.- Öztürk, Mustafa, Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili, Belleten, sayı: 212, s: 93.

4.- 47b.

5.- 47b.

6.- 27b.

7.- 29a.

8.- 37a.

9.- 6b.

10.- 42a.

11.- 44b.

12.- 37a.

13.- 54a.

14.- 15b.

15.- 6a.

16.- 44b.

17.- 37a, 24b.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İCTİMAİ DURUM

I- NÜFUS YAPISI

Bursa'nın nüfusu, 1326'da fethedildiği zaman en iyimser rakamlara göre 10.000 ortodoks rumdan ibaretti(1).

14.asrın sonu ve 15. asrın ilk yarısında büyük bir merkez haline gelen Bursa'nın, 15.yüzyılın ikinci yarısında 30.000 nüfusa ulaştığını görmekteyiz(2). 1487'de de yaklaşık 37.000'e ulaşan Bursa nüfusu, 16. yüzyılın başlarında da bu durumunu muhafaza etmiştir. Bursa'da Fatih döneminde 5.000 "avarız hanesi" tesbit edilmişken, bu rakam incelediğimiz sicilde, 3246 avarız hanesine düşmüştür(3). Bu düşmenin sebebi, avarız hanesi tesbitinde, demografik oynamaların, mali güçteki değişmelerin, ve her iki asırda hane hacminin tayininde kullanılan kıstasların farklılığı olmalıdır(4). Bu durum, Bursa'daki "askeri ve muaf reayanın" sayılarının oldukça kabardığının bir göstergesi de olabilir. Nitekim bazı köylerden avarız vergisi istendiği zaman, köylüler bu vergileri ödememek için İstanbul'dan eski muafiyetlerinin devam etmesini talep etmişlerdir(5).

Gayr-i Müslimler; 16.yüzyılın başında, Bursa'da 400 hıristiyan, 600 yahudi olmak üzere 1000, ikinci yarısında da 3000 hıristiyan, 1500 yahudi olmak üzere 4500 zimmi nüfus vardı(6).

Yahudiler için Osmanlı idaresi her zaman bir sığınak ve barınak olmuştur. Endülüs İslam devletinin yıkılmasından sonra, engizisyon zulmünden kaçan İspanya yahudileri, II. Bayezid döneminde müslümanlarla birlikte Osmanlı topraklarına yerleştirilmişlerdir(7). Osmanlı Devleti, İslam hukukuna ve geleneğine uygun olarak, diğer dinlere karşı hoşgörülüydü. Bu nedenle hıristiyanlar ve yahudiler Osmanlı idaresinde barış ve güvenlik içerisinde yaşıyorlardı(8). Türklerin bu tavrı, daha sonraki asırlarda da, Osmanlı topraklarına yahudi göçünün devam etmesine etkili olmuştur.

Bursa ticarî ve sanayî imkanlarıyla, tecrübeli ve sermayeli yahudilerin cazibe merkezi olmuştur. 16.yüzyılın başında 600 olan yahudi nüfusu, yüzyılın sonlarında 1500'e ulaşmıştır(9). Bu artış göçlerle sağlanmıştır. Sadece yabancı devletlerden değil, Osmanlı Devletinin diğer şehirlerinden de Bursa'ya göç eden Yahudiler vardır. Meselâ 1531 yılında Manisa'dan Bursa'ya üç hane göç gerçekleşmiştir (10).

1.- Çetin Osman, Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları(1472-1909), s:20.

2.- İnalçık, Halil, Bursa, DİA, .6, .447, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu ve İnkişafı Devrinde Türkiyenin İktisadi ve Ziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasabetiyle, s:146.

3.- 70a.

4.- Emecen age, s: 123-124, avarız hanesi ile ilgili olarak bkz. Barkan, "Avarız" mad. İA. .2, Göyünç, Nejat, "Hane Deyimi Hakkında" TD. XXXII. Sahillioğlu, "Avarız" DİA, .4, 108-109, Tabakoğlu, age, s: 153-167.

5.- 13a.

6.- İnalçık, agm, s: 447.

7.- Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, .2, s:201, Turan Şerefattin, "Bayezid II", DİA .5, .236

8.- Lewis, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, s:14.

9.- İnalçık, agm, s:447.

10.- Emecen, age, s:63.

Bu iç göçlerin sebebi, Bursa'nın geniş iş imkanlarına sahip bulunması olmalıdır.

Sicilimizde yahudiler "İsbanya cemaati" olarak geçmektedir. Bu cemaat yahudiler mahallesinde ikamet ediyordu (1). Bunların, İspanya'dan gelen yahudilerin torunları oldukları açıkça anlaşılmaktadır.

Yahudilerin, Türk toplumu içerisinde karıştıkları, sosyal ve ekonomik hayatta aktif roller oynadıklarını müşahade ediyoruz. Bu da onların ekonomik seviyelerinin oldukça yüksek olduğunu düşündürmektedir. Şu kayıtlar bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir. Bir kefalet senedinde, dokuz müslüman onar bin akçeye kefil olurken, Sanun isimli bir yahudi yirmi bin akçeye kefil olmuş hem de "dideban" olmak şartını kabul ettirmiştir(2). İpek mizanında genellikle yahudiler mukataaya tutmuşlardır(3). Tutamadıkları zaman ise fiyat artırarak iltizam süresi dolmadan mukataayı rakiplerinden almışlardır. Bu durum onların iltizam gelirini artıracak mali oyunları çok iyi bildiklerine bir kanıt olabilir.

Yine, Bursa'dan çıkarılan 150 "azab"dan 20'sinin bedeli olan 16.000 akçeyi yahudiler karşılamıştır. Yaklaşık 60.000 nüfusa sahip olan Bursa'da yahudi sayısının 1500 civarında olduğu bilindiğine göre yahudilerin yüksek oranda "azab bedeli" ödemiş olmaları, ekonomik seviyelerinin yüksek olmasıyla açıklanabilir. Çünkü, avarız haneleri "âlâ", "evsat" ve "edna" hesabı üzere tesbit olunur, vergi herkesten eşit şekilde alınmıyordu(4).

Yahudi cemaatinin başında kendi seçtikleri "cemaat başları" bulunmaktaydı. Nitekim, yahudi taifesinin cemaat başları olan Behram bin İbrahim, Yusuf bin Davut, Arslan bin Yusuf ve İshak bin Süleyman 102.000 akçe avarız vergilerini toplayarak mahkeme huzurunda görevlilere teslim etmişlerdir(5).

Yahudiler, kendi aralarında cemaat teşkilatlarının çözebileceği işlerde bile Bursa şer'îye mahkemelerine başvurmuşlardır(6). Bu da onların Osmanlı mahkemelerine güven duyduklarını, adaletinden emin olduklarını göstermektedir.

Bursa'da hem şehirlerde hem de köylerde hıristiyan nüfus bulunmaktaydı. 16. yüzyılın başında 400 olan hıristiyan nüfus, yüzyılın sonunda yedibuçuk kat artarak, 3.000'e ulaşmıştır. Bu artışın sebebi, batı seferleri sonucunda, kazanılan zaferlerde alınan esirlerin Bursa'ya getirilip, çeşitli alanlarda istihdam edilmesidir. Bu esirler çoban olarak ve dokuma sanayiinde işçi olarak anlaşma usulüyle çalıştırılmışlardır.

Osmanlılar zimmilerin ibadethanelerine müdahale etmemişlerdir. Mesela,

1.- 76b.

2.- 76b.

3.- 13b. (Yahudiler, 15. asırda da iktisaden etkin bir durumdaydılar, mesela, 1480'de Marmara denizi iskeleleri gümrük emirleri yahudilerden idi. 15.y.y için bkz. İnalçık, Bursa 1, vesika: 31.)

4.- 70a.

5.- 68a.

6.- Akdağ, II, s: 57-58.

Türklerin ve Rumların ayrı mahallelerde oturduğu Bursa'nın bir köyünde, Türk mahallesi ortasında kalmış bir kilise vardır. Kilise yalnız pazar ayinleri için kullanılmaktadır. Oysa rumların kendi mahallerinde cemaatlerine yetecek kadar kiliseleri vardır. Türk köyleri hükümete başvurarak müslüman evleri arasında kalan kilisenin camiye çevrilmesini isterler. Bu durum divanda tartışılır, bir kurul oluşturulur. Bu kurul kilisenin Türk mahallesi içinde kaldığını, hıristiyanlar için gerçekten lüzumsuz olduğunu rapor etti. Üç yıl süren uzun araştırma ve soruşturmalardan sonra köylülerin istekleri kabul edildi(1). Görüldüğü gibi devlet köydeki pasif bir kilisenin ihtiyaç üzerine camiye dönüştürülmesinēbile ciddi incelemelerden sonra müsaade etmiştir.

İÇTİMAİ DÜZENİ BOZAN BAZI OLAYLAR

İncelediğimiz deftere göre, Bursa'da, içtimai düzeni ve toplum huzurunu bozacak bir takım olaylar meydana gelmiştir. Cinayet, yaralama, hırsızlık, fuhuş, sarhoşluk, başkasına ait köleleri satmak, acemi oğlanların kaçması, devletin hükm-ü şerifinin yırtılması ve kalpazanlık bu olayların başında geliyordu.

İncelediğimiz dönemde, mahkemeye intikal eden üç cinayet olayına şahit olmuştuk. Maktüllerden birisi, Hurşit bin Karahan'ın kulu Hüseyin bin Abdullah'dır. Hüseyin bin Mehmedin evinde ölü olarak bulunan kölenin efendisi Hurşit, katilden kölesinin demini talep etmiştir(2). Bir başka yerde Hacı Hasan'ın kulu iki kişi tarafından öldürülmüştür(3). Diğer cinayet ise, Kite kazası Mekiyeli(?) köyünden Bursa'ya gelen bir kişinin iki suhte tarafından yolda bıçakla katledilmesidir(4). Bursa gibi büyük bir şehirde iki yılda üç adet cinayet işlenmesi, kanaatimizce gerçeği yansıtmamaktadır. Sicillere geçmeyen birçok katil olayının gerçekleştiği de gözden ırak tutulmamalıdır. Öldürülen üç kişiden ikisinin kul olması da, efendilerinin bir başkasıyla kavga ve nizasında onları öne sürmüş olabileceklerini düşündürmektedir. Suhtelerin şehir dışında bir cinayet olayına karışmaları ise düşündürücüdür.

Yaralama olayları ise genellikle bıçak ve odunla olmuştur. Kayıtlara geçen iki adet yaralama olayından birisi geceyarısı diğeri de gündüz meydana gelmiştir. Gece İlyas bin Sefer'in evine gelen iki kişi, evin kapısını kırarak içeri girmişler ve varmak (?) bıçağıyla alnından yaralamışlardır(5). Diğer olay, gündüz kale altında meydana gelmiş, iki suhte ile onların arkadaşları birbirlerine kütüklerle saldırarak yaralamışlardır(6). Her iki yaralama olayının da sebebi hakkında bilgiye sahip değiliz.

Hırsızlık yapanlar genellikle kullardır. Kaplıca hamamında meydana gelen hırsızlık olayında kul kökenli Ferhat bin Abdullah birer somaki ferace, gömlek, don, edik, pabuç ve hırka çalmış ve yakalanmıştır(7). Yine Mahzar Ahmed'in kulu Halil, çok

1.- Akdağ, II, . 567

2. 41b.

3.- 46a.

4.- 70a.

5.- 22a.

6.- 71a.

7.- 18a.

değerli bir elbise çalmış, ancak yakalanamamış yakalanması için Bursa kadısına ferman gelmiştir(1).

Defterimizden bir adet fuhuş olayı tesbit edebiliyoruz. Geceyarısı İshak paşa mahallesindeki bir evde Fatma bint-i Ümmü ve Ali bin Abdullah mahalle halkının şikayetiyle fuhuş halinde yakalanmıştır(2). Şehirde içki içerek sarhoş olup etrafı rahatsız eden kişiler de vardır(3). bazıları da başkasına ait kulları kendi kulumdur diye satıp para kazanıyorlardı, nitekim Hacı bin Ali, Şadiye bint-i Abdullah'ı kulumdur diye satmış fakat yakalanarak gerekli cezaya çarptırılmıştır(4).

Devlet kendi varlığına ve otoritesine karşı ta vır alanları ciddiyetle takip etmiş, suçluları yakalayıp gerekli cezaları vererek gücünü ve otoritesini herkese göstermiştir. mesela, İnegöl Göze köyü imamı Yahya, İnegöllü Receb'in katledilmesi hususundaki hüküm-ü şerifi, halkın gözü önünde yırtıp ocağa atarak yakmış ve mahkemeye çıkarılarak suçlu bulunmuştur(5). Devlet kalpazanlara da göz açtırmıyordu. Kalp akçe basanlar takibata uğrayarak yaklanıyorlardı(6).

Yeniçeri ocağına yeni alınan acemi yeniçerilerin Türk köylerindeki çiftçi ailelerin yanına verilerek Türkçe öğrenmelerinin sağlandığını biliyoruz. Bursa ve kazalarına bağlı köylerde de bol miktarda acemi yeniçeri vardı. Bunları takiple "acemi yeniçeriler kethüdası" görevli idi. Kethüda çiftçilere çocukları zimmetle teslim eder ve zamanı gelince geri alırdı. İncelediğimiz dönemde altı adet acemi oğlanı ailelerinin yanından kaçmış, daha sonra yakalanarak kethüdalarına teslim edilmişlerdir(7).

III. Vakıflarla İlgili Problemler ve Vakıf Mürtezikas

A- Vakıflarla İlgili Problemler

Bilindiği gibi, Osmanlılarda eğitim, sağlık, dini ve beledi hizmetler vakıflar tarafından karşılanıyordu(8). Sosyal bir dayanışma kurumu olan vakıflar, "hayrat" ve "akar" olmak üzere iki unsurdan oluşmaktaydı. Kendisinden faydalanılan binalara "hayrat", bu bina ve müesseselerin sürekli ve düzenli bir şekilde işlenmesini temin eden bina, arazi, para vb. gelir kaynaklarına da "akar" deniliyordu. Bursa'da fetihten sonra kurulan birçok vakıf kurumları zengin akarlarla desteklenmiştir.

İncelediğimiz dönemde de bu vakıf kurumlarına birçok yeni gelir kaynakları tahsis edildiği görülmüştür. Sicilimizde tesbit edebildiğimiz başlıca akar türleri şunlardır: Ev, dükkan, bahçe, değirmen, oda, kasap dükkanı, mutfak, ekmek, tarla, fırın, buğday, arpa, pirinç ve para(9).

Ortak faydalanılan müesseselerin yanında tek bir kişiye hizmet veren vakıflar da kurulmuştur. Mustafa Bey isimli kişi, fakir, ihiyar ve kimsesizlere günlük bir ekmek vakfetmiştir(10). Yine Maksem mahallesinden bir ev salih ve dindar bir kişinin ikamet

1.- 71a.

2.- 29a.

3.- 44b, 55b, 29b, 71b, 69a.

4.- 7b.

5.- 65b.

6.- 76a.

7.- 76a.

8.- Yediyıldız, Bahaeddin, vakıf, İA, XII, s: 168-172, Şeker, Mehmet, İslamda Sosyal Dayanışma Müesseseleri, s:123-137, Akgündüz-Cin, Türk-İslam Hukuk Tarihi, 2, 35-55.

9.-25b, 14b, 31a, 23a, 10a, 51b, 47a, 64a, 52b, 24b.

10.- 47a.

etmesi için vakfedilmiştir(1). Görüldüğü gibi toplum, fakir kimsesiz, ihtiyar ve dindar olan kişilere sahip çıkmış onların yiyecek ve barınma ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmıştır.

Defterimizde "zürri vakıflara" da rastlamaktayız. Bu vakıfların oldukça problemleri oldukları anlaşılmaktadır. Mesela Hoca Sinan, evladına şart ettiği vakıf nezaretini yerine getiren oğullarından Mehmet, nazırlığı terk ederek sipahi yazılmış bu göreve başka evladı olmadığından yabancı birisi getirilmiştir(2). Bazı zürri vakıflarda ise evlatlara görev verilmeyerek, görevin başkalarına verilmesi, evlatların şikayetinden anlaşılmaktadır(3). Bazıları da bir başkası tarafından gaspedilerek, mülk haline getirilmektedir(4). Devletin emriyle Budin savaşına katılan bir ehli vakıf mütevellisinin yerine bir yabancıya atanması da diğer kardeşler tarafından şikayet konusu olmuştu (5). Bütün bu şikayetler, vakfiyelerdeki şartlara bakılarak çözüme bağlanıyordu.

Mülkiyet sahiplerinin yaptığı, sahih vakıflarda problemler olduğu gibi, "irsadi vakıfların" da birçok problemleri olduğu anlaşılmaktadır(6). Bilindiği gibi, irsadi vakıf mülkiyeti devlete ait olan toprakların vakıf haline getirilmesidir. Bu miri topraklar ya malikhane-divani sistemine bağlı olarak ya da serbestiyet üzere vakfedilen topraklardı. Malikhane-divani sistemde vakfedilen şey, köylülülerden ve topraktan alınan vergiler değil, sadece toprağın kuru mülkiyet hakkıdır. Serbestiyet üzere vakfedilen topraklarda, ise vakfedilen şey toprağın tasarruf hakkı değil, köy ve topraktan alınan şeri ve örfi vergilerdir(7).

Miri topraklar önce mülk haline getiriliyor, sonra vakfediliyordu. Has zeamet gibi serbest dirliklerin vakfa dönüşmesiyle, vakıf idaresi "sahibi arz" toprak üzerindeki köylüler ise "vakıf raiyeti" durumuna dönüşüyordu. İşte mesele burada başlıyordu. Serbest tımandan serbest vakıfa dönüşen bu köylerin örfi vergilerini kim tahsil edecekti, vakıf cabisi mi yoksa haslar emini mi? Bu tür problemlerin çeşitli şikayetlere sebep olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Medine-i Münevvere Evkafına bağlı Musalar isimli köyler serbest vakıf iken, orada bulunan haslar emini Hacı Mehmet köyün "yün ve kaçkun vergisini" toplayarak hazinesine dahil etmiştir. Bu durum vakıf yetkililerince İstanbul'a şikayet edilmiş, Bursa kadısına gelen fermanla, bu paranın, vakfa iade edilmesi vakıf haklarının korunması istenmiştir(8).

Bu dönemde gerek vakıf kurma gerek diğer sosyal aktivitelere katılma bakımından kadınlarında faal bir durumda bulunduğunu tesbit edebiliyoruz.

Mülk satış kayıtlarından hareketle, kadınların hem Bursa içinde hem de Bursa'nın köylerinde, bağ, bahçe ve ev sahibi olduklarını, bu mülkiyetleri kendi hür iradeleriyle serbestce alıp sattıklarını görebiliyoruz. Mesela Çeltikçi köyünden Seyyit Hasanın kazı Müşerref, kendisine ait bir evi ve yanındaki su değirmenini Hacı Hamza'ya peşin

1.- 3b.

2.- 48a.

3.- 38a, 37b.

4.- 14b..

5.- 20a.

6.- Sahih ve irsadi vakıflar için bkz. Yediyıldız, agm, s:157-158, Akgündüz-Cin, age, s:59-51, Berki, age, s: 28.

7.- Şeri ve örfi vergiler hususunda bkz. İnalçık, Halil, Osmanlılarda Raiyyet Rusumu, s:3-65 (Osmanlı İmparatorluğu), Yediyıldız, age, s: 150-167, Barkan, "Öşür", Toplu Eserler I, s: 799-804, Kazıcı, Ziya, Osmanlılarda Örfi Vergiler ve Bu vergilerin Kaynağı Olan Örfi Hukuk, MÜİFD, c: 4, s: 285-310, Akgündüz, Ahmet, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 1, 153-194.

8.-38b.

parayla 3900 dirheme satmıştır(1). Bir başka kadın Fatma binti Habib, At Pazarı Mahallesi' ndeki tek katlı bir evini 1000 dirheme peşin parayla Hacı Hüseyin'in kızı Ayni'ye satmıştır(2). Görüldüğü gibi kadınlar hem bir başkasından mülk satınalabiliyorlar hem de satabiliyorlardı.

Sicilimizde vakıf yapan kadınlara da rashiyoruz. Yunushoca mahallesinden Yusuf'un kızı Fatma ,mahalle mescidine 10.000 akçe vakfetmiştir(3). Şeyh Kasım'ın kızı Fatma Hatun, iki evini ve iki bahçesini Hisar Camiine ve Ahmet Çelebi Muallimhanesine vakfederek, oradaki görevlilerden annesi ve kendi ruhu için cüz tilavet edilmesini şart koşmuştur(4). Bülbül Hatun ise Karacabey'de medrese yaptırmıştır(5). Görüldüğü gibi kadınlar da sosyal ve iktisadi hayatta önemli bir rol oynamaktadır.

B-Vakıf Mürtezikası

Bunlar maşlarını vakıflardan alan bir kısım idareci ve görevlilerdir. Belli başlıları şunlardır.

1- Cami görevlileri:

Cami görevlilerinden olan imam ve müezzinlerin tayin beraatlerinden göreve atanmaları, görevden alınmaları ve aldıkları maaşın miktarı hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Sicilimizdeki beraatlar umumiyetle küçük mahalle mescitlerine yapılan tayinlerle ilgili olup sadece bir tanesi selatin camileriyle ilgilidir.

Yeni imam, ya eskisinin ölümü(6), ya da kendi isteğiyle ayrılması(7), ya da mahalle halkının imamı şikayeti üzerine kadronun boşalmasıyla göreve atanıyordu. Mesela, kefeniğnesi mahallesi camii imamı Hacı Bayram ölünce mahalle halkının isteğiyle Mehmet Camii'ye imam olmuştur. Yine Başçı İbrahim Camii'sinin imamı Şükrü ölünce, yeni göreve halkın isteğiyle Mevlana Şeyh Muhammet atanmıştır. Hüdavendigâr Camii imamı İbrahim ise, mahalle halkının imamı abdestsiz namaz kıldırıyor diye şikayeti üzerine görevden alınmış, mahalle halkının isteğiyle Mevlana Muslihiddin aynı camiiye imam olmuştur(8).

Hüdavendigâr Camii gibi büyük bir selatin camiinde, imam hakkındaki bu iddia doğru mudur, bilemiyoruz. eğer doğruysa halkın camii görevlilerini yakından takip ederek etkili bir sosyal kontrol müessesesi oluşturduğunu düşünülebilir. Ama bu iddia doğru değilse, imam tayinleri hussunda bir takım ayak oyunlarının varlığını, mahalle halkının da bu ayak oyunlarına alet olduğunu kolayca tahmin edebiliriz.

Mahallede devletin temsilcisi sıfatıyla, bir çok fonksiyona sahip olan imamların genellikle mahalle halkının seçtiği kişiler olduğunu, salih bir kişi olma, ehil olma, hafız olma ve ilmiyle amil olma gibi şartlar arandığını, tayin beratlarından öğrenebiliyoruz.

1. 37b.
2.- 47b.
3.- 71b.
4.- 32b.
5.- 36b.
6.- 8b, 69a.
7.-4a, 23b.
8.- 8b.

İmamların maaşları, görev yaptıkları caminin büyüklüğüne ve önemine göre değişiyordu. Mahalle mescitlerinde 17 ile 30 akçe arasında maaş alan imamlar, orta büyüklükteki bir camide 90, selatin camiilerinden Hüdavendigâr camiinde ise 120 akçe aylık alıyorlardı(1). Küçük bir mahalle mescidinde görev yapan bir müezzinin aylığı da 20 akçe olup, imamın aldığı maaşla aynı idi(2).

Devirhan, camiinde cuma veya herhangi bir gün öğle namazından önce mülk suresini veya başka bir sureyi okuyan kişidir(3). Bu görevi hakkıyla yapamayan kişiler azledilerek yerine ehil kişiler atanıyordu. Mesela Sultan Murat Camii'nde devirhanlık hizmetini yerine getiremeyen Piri azledilerek yerine, Ferhat 15 akçe aylıkla devirhan olarak atanmıştı(4).

2- Öğretim Görevlileri:

Defterimizde, muallim ve muidlerin dışında, öğretim görevlileri hakkında her hangi bir kayda rastlamadık.

Muallim, mekteplerde ders veren, muid ise müderrisin yardımcısı olan öğretim elemanıdır(5). Muallim ve muidlerin aylıkları birbirinden farklı idi. Hatuniye Mektebi muallimi aylık 150 akçe alırken(6). Beylikzade Dervişali Mektebinde görev yapan bir Fıkıh Muallimi 120 akçe alıyordu(7). İvazpaşa Medresesindeki bir muidin aylığı ise 150 akçe idi(8). Mekteplerdekapıcılık ve temizlikçilik yapan hizmetçiler 30'ar akçelik aylıkla çalışıyorlardı(9).

3- Diğer Vakıf Mürtezikaları

Namazlardan evvel Kuran'dan bir cüz okumakla görevli cüzhanların(10) aylıkları 20 ile 60 akçe arasında değişmekteydi(11).

Katipler de çalıştıkları kuruma göre farklı maaş alıyorlardı. Mesela, ilk Osmanlı hastanesi olarak tarihte yerini almış bir sağlık kuruluşu olan, Yıldırım Darüşşifası'nda katip olarak çalışan Mehmet, aylık 60 akçe nakit, senelik de 4 müd buğday cerayesiyle bu göreve atanmıştı(12). Aynı tarihlerde Sultan Orhan Vakıfları katibi Ahmet 240 akçe aylıkla ve senelik 2 müd piriç, 4 müd buğday ve 4 müd arpa yardımıyla katiplik görevini yerine getiriyordu(13).

Vakıf gelirini tahsil eden câbiler(14), hem ücret alarak ve hem de ücret almadan bu göreve atanabiliyorlardı. Nitekim, Sultan Alaaddin Vakıfları eski câbisi Mustafa'nın

1.- 4a, 8b, 23b, 69a.

2.- 28b.

3.- Berki, A.Himmet, Vakfa Dair Yazılan Eserlerle Vakfiye ve Benzeri Vesikalarda Geçen İstilah ve Tabirler, s:12.

4.- 4a.

5. Berki, a.g.e, s: 38, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, 14, 114.

6. 4a.

7. 35b.

8. 28a.

9. 72b.

10. Pakalın,I, 318, Berki, a.g.e. s:10.

11. 73a, 4a, 5a, 18a, 41b.

12. 23b, geniş bilgi için bkz. Çetin, Osman, Bursa Şeriye sicilleri Işığında Osmanlılarda İlk Tıp Fakültesi Bursa Darüşşifası ve Tıbbi Faaliyetler, O.T.A.M, s: 4, Ağustos 1994.

13. 38b.

14. Berki, a.g.e. s:9, Pakalın I, 253, Sertoğlu, 60, İpşirli, Mehmet "câbi", D.İ.A., 6, . 529-530.

ölümünden sonra, câbi olan Ali, aylık 30 akçe nakit, yıllık da 10'ar müd arpa, buğday ve piriç alıyordu(1). Muradiye Evkafı cibayetini hakkıyla yerine getiremeyen Abdülkerim'in azlinden sonra, câbi olan Ali bin Mehmet bu görevi ücretsiz kabul etmişti(2).

Vakıfları idare eden mütevellilerin ise oldukça yüksek bir maaşa sahip oldukları anlaşılıyor. Daye Hatun evkafı mütevellisi Ferhat 90(3), Şems Bey Evkafı mütevellisi Hacı Mehmet ise 300 akçe aylık almaktaydılar(4). Görevini ihmal eden mütevelliler kadı tarafından azledilerek görev ehil bir kişiye veriliyordu(5).

Sicilimizden, en yüksek ücret alan vakıf görevlisinin, Yıldırım İmaretî Şeyhi, Sinan olduğunu öğreniyoruz. Sinan'ın aldığı aylık 600 akçe (yevmî 20 akçe) idi(6).

Sicilimizden hareketle tesbit edebildiğimiz görevlileri, aldıkları maaşa göre üç grupta toplayabiliriz:

1- 0 ile 50 akçe arasında aylık alanlar, kâtip, ferrâş, bevvâb, hâfız-ı sandık cüzhan, câbi, devirhan, nâzır, mescit imamları ve müezzinleri.

2- 50 ile 150 akçe arası aylık alanlar, anbarcı, nakîp, türbedâr, muallim ve imam.

3- 150 akçe ve yukarısı aylık alanlar, Orhan Evkafı Katibi ve Yıldırım İmaretî Şeyhi.

Ücretlerini vakıflardan günlük nakit olarak alan bu görevlilerin yevmiyelerini, aylığa çevirdiğimiz zaman, en düşük aylık 15, en yüksek ise 600 akçedir.

İncelediğimiz dönemde, tesbit edebildiğimiz fiyatlara göre en düşük maaşla yaklaşık yarım koyun veya yarım yük kömür alınabilirken, en yüksek maaşla da yaklaşık 15 koyun ve 27 yük kömür alınabilmektedir.

-
1. 5a.
 2. 1a.
 3. 7b.
 4. 34b.
 5. 48b.
 6. 5b

SONUÇ

Görüldüğü gibi siciller, Bursa'nın idari, iktisadi ve ictimai tarihini aydınlatarak zengin malzemeler ihtiva etmektedir. Tek bir deftere bağlı kalarak ikdisadi ve ictimai durum hakkında genellemeler yapmak son derece eksik ve yanlış olur. Böyle bir genelleme için, bütün siciller üzerinde araştırmalar yapmak, sonra da varılan sonuçlardan bir değerlendirmeye gitmek zarureti vardır. Biz, incelediğimiz dönem ve sicilimizdeki mevcut belgeler ışığında bir değerlendirme yapmaya çalışacağız.

1- İdari bakımdan Bursa kazası ve idarecilerini ele aldığımız birinci bölümde kazanın idari yapısı ortaya çıkarılarak, görevliler ve vazifeleri tesbit edilmeye çalışılmıştır. Klasik dönem Osmanlı taşra teşkilatının bütün müesseseleriyle Bursa'da da mükemmel bir şekilde kurulup işletildiği görülmüştür.

2- Sicilde iktisadi durum ve ülke genelindeki bazı iktisadi meseleler hakkında önemli kayıtlar olduğunu gördük. İncelediğimiz dönemde Bursa'da, ihtisap, galle pazarı, darphane, bâc-ı pâ-y-ı ağnam, kapan, bozahane ve mizan-ı harîr Bursa'da en çok gelir getiren mukataa idi. Bursa'nın iktisadi hayatında önemli bir yeri vardı.

Bursa pazarı geliri de incelediğimiz dönemden itibaren düşmeye başlamıştır. Bu düşüş, ticaret yollarının değişmesiyle Bursa pazarının daralmasının meydana getirdiği bir durumdur. Artık ticaret yollarındaki değişime şehir ekonomisinde kendisini hissettirmeye başlamıştır.

Matbah-ı amirenin nar, elma, armut, kavun, kestane, bulgur, tarhana ve buğday ihtiyacı Bursa'dan karşılanıyordu. Matbah-ı amirenin ve ordunun et ihtiyacını da Bursa'dan karşılanması kalabalık bir nüfusa sahip olan şehirde et sıkıntısı ortaya çıkarıyordu. Bu ihtiyaç çevre kazalardan ve Gelibolu yoluyla Trakya'dan karşılanıyordu.

Mülk satış kayıtları ve muafiyet beratları fiyatlar hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Yaptığımız mukayeselere göre, aylık hesabı üzere en düşük maaşlı bir görevli bir maaşıyla yarım koyun veya yarım yük kömür alabilirken, en yüksek maaşlı bir görevli 15 koyun yada 27 yük kömür alabiliyordu.

3- İctimai meselelerle ilgili de sicilimizde, şehrin asayiş ve güvenliğini ilgilendiren, gayri müslimlerin toplumdaki yerini ve durumunu gösteren çeşitli kayıtlara rastladık.

Toplum huzurunu bozacak hırsızlık, yaralama, katliam gibi olayların çok az olduğunu bu olayları da genellikle kölelerin gerçekleştirdiğini müşahade ettik. Devletin kendi otoritesine karşı işlenen her hangi bir suça karşı kim olursa olsun sert tavır aldığını gördük.

Gayri Müslimlerin Bursa'da rahat yaşadıklarını, Türk toplumuyla kaynaştıklarını tesbit ettik. Özellikle İspanya'dan gelen Yahudiler, yaptıkları ticaretle çok zengin olmuşlar, şehrin iktisadi hakimeyitini ele geçirecek kadar

aktif bir rol oynamışlardır. Mizan-ı harir mukataası onların elinden düşmüyordu. Diğer mukataalarda da sık sık fiyat artırarak rakiplerinin elinden iltizamı ele geçiriyorlardı.

Kadınlar da kurdukları vakıflar ve sahip oldukları mülklerle ictimai ve iktisadi hayatta önemli roller oynamışlardır.

Bütün bunlar, şer'ie sicillerinin Osmanlı sosyal tarihi araştırmalarında ne kadar önemli kaynaklar olduğunu bize açıkca göstermiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- ADIVAR, Adnan, Osmanlı Türklerinde İlim, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.
- AKDAĞ, Mustafa, Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, I-II, İstanbul, 1979.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki tahlilleri, I, Fey Vakfı yayınları. Şer'iyeye Sicilleri, I, İstanbul, 1988.
- ALYOT, Halim, Türkiye'de Zabıta, İçişleri Bak. Yayınları, Ankara 1947.
- AŞIKPAŞAZADE, Aşıkpaşaoğlu Tarihi, nşr. N. Atsız, İstanbul, 1970.
- ATAR, Fahreddin, İslam Adliye Teşkilatı, DİB. Yayınları, Ankara, 1979.
- BARKAN, Ö. Lütfi, Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I, Gözlem Yayınları İstanbul, 1980.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay. Ankara, 1992.
- BERKİ, A.Himmet, Vakfa Dair Yazılı Eserlerle Vakfiye ve Benzeri vesikalarda geçen İstilah ve Tabirler, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yay. Ankara, tarihsiz.
- CİN, Halil, Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, Selçuk Üniversitesi Yay. Konya, 1992.
- CİN, Halil, AKGÜNDÜZ, Ahmet, Türk-İslam Hukuk Tarihi, II, İstanbul, 1990.
- ÇETİN, Osman, Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri Ve Sosyal Sonuçları, (1472-1909), T.T.K. Yayınları, Ankara, 1994.
- Osman, Bursa Şer'iyeye Sicilleri Işığında Osmanlı'larda İlk Tıp Fakültesi Bursa Darüşşifası ve Tıbbi Faaliyetler, O.T.A.M. Sayı:4 Ankara, 1993.
- DAĞLIOĞLU, H.Turhan, XVI. Asırda Bursa (1558-1589), Bursa, 1940.
- DEVELİOĞLU, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara, 1970.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, c: 14, (İslamda Vakıf Bölümü), Çağ Yay. İstanbul, 1993.
- EMECEN, M.Feridun, XVI. Asırda Manisa Kazası, T.T.K. Yay. Ankara, 1989.
- ERCAN, Yavuz, Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayri müslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar, Belleten, Sayı: 213, Ağustos, 1991.
- ERKAL, Mehmet, "Amil", DİA, C:3
- Gökbilgin, Tayyib, Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlimi, İstanbul, 1992.
- M.Tayyib, Kanuni Sultan Süleyman Devri Müesseseler ve Teşkilatına Işık Tutan Bursa Şer'iyeye sicillerinden Örnekler, Uzunçarşılıya Armağan, T.T.K. Yay, Ankara, 1976.
- M, Tayyib, "Süleyman I", İA. C:XI.
- M. Tayyib, "Nahiye", İA. C:IX
- GÖYÜNÇ, Nejat, XVI. Yüzyılda Mardin sancağı, T.T.K. Yay. Ankara, 1991.
- Nejat, Osmanlı İdaresinde Ermeniler, İstanbul, 1983.
- Nejat, "Hane Deyimi Hakkında ", Tarih Dergisi, Sayı:32.
- HALAÇOĞLU, YUSUF, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, T.T.K. Yay., Ankara, 1985.
- Yusuf "Dellal", DİA. c:9.
- İNALCIK, Halil, The Ottoman Empire, The classic age 1300-1600, London, 1973.
- Halil, Osmanlı İmparatorluğu, toplum ve Ekonomi, İstanbul, 1993.
- Halil, "Mahkeme", İA. c:VII.
- Halil, Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I, T.T.K. Yay. Ankara, 1987.
- Halil, "Bursa" DİA, c:6
- KALA, Ahmet, "Esnaf", DİA, c:11.
- Kanuni Armağanı, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1970.
- KAYAOĞLU, İsmet, İslam Kurumları Tarihi, Ankara, 1980.

- KEPECİOĞLU, Kamil, Bursa Hanları, Bursa, 1935.
-----Kamil, Bursa Hamamları, Bursa, 1935.
-----Kamil, Bursa Kütüğü. I-IV, Bursa Yazma ve eski Basma eserler
Kütüphanesi, No: 4519-4522.
KOYUNLUOĞLU, M. Turgut, İznik ve Bursa tarihi, Bursa 1937.
KÖPRÜLÜ, Fuat, Vakıf Müessesesi ve Vakıf Vesikalarının Tarihi Ehemniyeti, V.D.,
C:I.
KÖSTÜKLÜ Nuri, Hamit Sancağı ve Türkiye, Selçuk Üniv. Yayınları, Konya, 1993.
KUBAN, Doğan, Anadolu Türk Şehri Tarihi Gelişmesi Sosyal ve Fiziki Özellikleri
üzerinde Bazı Gelişmeler, V.D. c:VII.
KÜÇÜK, Abdurrahman, Dönmeler Tarihi, Rehber Yay. Ankara, 1992.
KOZAK, Erol, Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf, İstanbul, 1985.
LEWIS, Bernard, Modern Türkiye'nin Doğuşu, çeviren: Metin kırıatlı, T.T.K. Yay. An-
kara, 1984.
MARDİN, Ebul'ula, "Kadı", İA. c:VI.
MUSTAFA, Nuri Paşa, Netayic ül- Vukuat, I-II, Sadeleştiren: Neşet Çağatay, T.T.K.,
Yay. Ankara, 1979.
OGUZOĞLU, Yusuf, "Dizdar", DİA, c:9.
ÖZCAN, Abdülkadir, "Asesbaşı", DİA, c:3
----- Abdülkadir, "Çeribaşı", DİA, c:8.
ÖMER LÜTFİ BARKAN'a ARMAGAN, İ.Ü.İ.F.M. İstanbul, 1985.
ÖZTÜRK NAZİF, Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar, Vakıflar Genel
Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1983.
PARMAKSIZOĞLU, İsmet, Türklerde Devlet Anlayışı (1299-1789), Ankara, 1982.
SAHİLLİOĞLU, Halil, "Avârız", DİA, c:4.
SAMİ, Şemseddin, Kamus-ı Türki, İstanbul, 1986.
SHAW, J. Stanford-SHAW, Ezel Kural, Osmanlı İmparatorluğu Ve Modern Türkiye,
c: I, çevirmen: Mehmet Harmancı, İstanbul, 1983.
ŞEKER, Mehmet, İslamda Sosyal Dayanışma Müesseseleri, DİB. Yay. Ankara,
1987.
TABAKOĞLU, Ahmet, Gerileme Dönemine Girenken Osmanlı Maliyesi, İstanbul,
1985.
TEKİN, Zeki, "Deri", DİA, c:9.
TURAN, Şerafeddin, "Bayezid", DİA, c:5.
UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı, T.T.K. Yayınları, An-
kara, 1988.
İ. Hakkı, Osmanlı Devletinin ilmiye Teşkilatı, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1986.
İ. Hakkı, Osmanlı Tarihi, c:II, T.T.K. Yay. Ankara, 1983.
ÜNAL, M. Ali, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), T.T.K. Yay. Ankara,
1989.
VARLIK, M. Çetin, "Anadolu Eyaleti", DİA. c:3.
YEDİYILDIZ, Bahaeddin, Ordu Kazası Sosyal Tarihi, Ankara, 1985.
----- Bahaeddin, "Vakıf", İA. c:XIII.
YEDİYILDIZ, M. Asım, Şer'ie Sicillerine Göre Bursa'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı
(1656-1658), V.D. c: XXIII.
YÜCEL, Yaşar, Kanuni ile 46 Yıl, T.T.K. Yayınları, Ankara, 1991.
Zuheyli, Vehbe, İslam Fıkhı Ansiklopedisi, c:7, İstanbul, 1994.